Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 118 (14842) 1992 чылдың июнь 23, вторник Солунга ат салган шагы 21.00. Чагыдар өртээ 10 коп. Салар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТИГЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак районнар чагыргаларының даргалары-биле эткен пятница хүнүнде ужурашканын Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албаны дыннаткан. Бистин республиканың министерстволарының, ведомстволарының, катты жыышкыннарының болган банкыларының удуртукчулары ужуражыышкынга киришкен.

Бирги эзлчегде шинтпирлээри эргежок чугула айтырыгларны Президент айыткан болган ук айтырыгларны районнар чагыргаларының даргалары чер-черге шинтпирлээр талазы-биле тодаргай хемчегларни алырын манап турар. Хамыктың мурнунда күүсекчи эрге-чагырга органнарының реформазының дугайында, Амгы үениң экономиктиг, социал байдалының кедергей чидиг хевирлин чер-чер эрге-чагыргаларының структураларын тургузарын дүрген доозарын негеп турар. Ындыг турбуже, бо чугула болган харыысалгалыг ажыл хөй районнарда хожудаан болган чамдык черлерде соңгулда кампаниязы хевирдиг болдурарын ораладжып турар.

Чер реформазының айтырыы районнар чагыргаларының онза кичээнгейинин төвүнге турар ужурлуг. Черге өскүү айтырыгларын идеологиялыг өзүзу-биле көөр порук чер реформазынга мооидактыг болуп келген.

Экономиктиг айтырыгларны ужуражыышкын үеэлинде чугаалажып көрүп турда, бөлүүн эвес, нарын чугаа болган. Бюджеттиг орулга кезээ бергедээшкиниг тургустунуп турар. Хамыктың мурнунда үндүрүг политиказы кошкак болуп, үндүрүг албаны сула ажылдап келгениниң уржуунда байдал нарын болуп турар, Банкылар удуртукчуларының дыннатканын өзугаар алырга, амгы үеде улус ажыл-агыйы чээли эгидер 1,5 миллиард хире рубль өрелиг. Ынчаарга бар акшаның чедишпезин сөөлгү үеде эң чидиг айтырыг болу берген. Демдеглеттинген нарын айтырыгларны шинтпирлээринге угланган тодаргай сүмелерге ужуражыышкынга хүлээн алган.

Районнар чагыргаларының даргаларынга томуйлаткан эштерин кижи бүрүзүнүң бедик харыысалгазын Ш. Д. Ооржак онзалап демдеглээн болгаш районнарда, хоорайларда бүгү эрге-чагырганы оларга дамчыдын бээри реформаның алыс сорулгазы болур деп айыткан.

БУРУНГУ ЭРТИНЕ — ХӨӨМЕЙНИҢ АЯЛГАЛАРЫ

ЧУРУКТА: «Тываның улустуң хөөмейжизи» деп хүндүлүг атты алган Ховалыг. Кайгал-оол Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Июнь 19-тун хүнү, Республиканың хөгжүм-шии театрының кирер эжик аксында кижи дээрге кизирт. Ындамында билет сураглашкан кижилер бөлүк-бөлүк апарган тургулаар. Кежээкинин 7 шак турда, театрның олуттарын көрүкчүлер болгаш даштыкы база Россия Федерациязының төлээлери шагда-ла ээлепкен. Хостуг черлерде олурушкан, туруп алган кижилер безин сыныышпайн турдулар. Ынчанмайн канчаар, ол хүн «Хөөмей-92» деп делегей улустарының аас чогаал фестивалының ажыдыышкыны болгаш үш удаа шилилге соонда, түнней концертче киргеи көргүзүүлер болур. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң сонуургалы улуг.

Үзүктел чок алыш часкаашкынының алаа-биле сиена кызырга даштыкы аалчылар, эртемденнер, ураи чүүл шинчилекчилери, Чазактың удуртукчулары үнүп келген. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле ораланыты, «Хөөмей — Төп Азия улустарының культура талазы-биле оңзагай уран чүүлү» деп делегей хөгжүм-шинчилел симпозиумунуң болгаш «Хөөмей-92» фестивальдың организастыг комитединиң даргазы Б. С. Шыырап даштыкы аалчыларга, чүрттүң ангы-ангы черлериндеи келген төлээлерге, көрүкчүлерге байыр чедирип чүве чугаалаш, жюри кежигүнерин таныштырган. Делегей фестивалының жюри кежигүннериниң аттарын номчукчуларга солун болуру-биле долузу-биле киирдим. Японияның Сендайдан келген профессор Минору Морита—жюриниң даргазы. Кежигүнери — Финляндиядан келген антрополог Хеймо Лаппанен, Германиядан ураи чүүл шинчилекчизи, композитор Хам Вольфганг, Швециядан ураи чүүл шинчилекчизи Ове Ронстром, Россия Федерациязының улустуң аас чогаал комиссиязының даргазы А. В. Медведев, Моолдан Церендив Амарсайхан, Башкоростандан ураи чүүл эртемнериниң кандидады Х. С. Ихтисамов, бистин республикадан ураи чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыс, ураи чүүл шинчилекчизи Валентина Сүзүкей болуп турар.

Республикага туржук бүгүделегейге ады-сураа дыргын барган, улустуң аас чогаалының «Тыва» ансамбли фестивальды ажыдар аас-кежиктиг болган. Тыва улустуң хөөмей, сыгыт, каргыраа — хөрек-боостаа ураи чүүлүнүң кайгамчык суртаалчылары, тергиин күүседикчилер, Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиник баштаар черинин даргазы, ураи чүүл эртемнериниң кандидады Зоя Кыргыстың үндезилеп тургусканы ол ансамбльдиң дугайын мооц мурнунда үнген солунга бижээн болгаш олче ханылаваас бодадым. Ыпчалза-даа «Тыва» ансамбльдиң артистери байырлал үеэзинде «Тываның улустуң хөөмейжизи» деп хүндүлүг аттарын эдилекчилери болган Конгар-оол Ондар биле Кайгал-оол Ховалыг олар хөөмей ураи чүүлүнүң ёзулуг мастерлери болуп турарын көргүзүп, ураи талантызы, күүселдези-биле көрүкчүлерни кайгаткан.

Даштыкы чурттардан келген хөөмейжилер фестивальга кайы хире киришкенил, оларның оңзагай талалары чүү болган ирги дээрзин номчукчулар сонуурган турар боор. Моол хөөмей-сыгыттың чурту деп чугаа-соотту үндүрүп турар Моол күрүнеиниң ураи чүүл мастерлери фестивальга база боттарының ураи талантызын бараалгаткан. Моолдуң хөөмейжилери Намджидин Сэнгэдорж, Балжиням Дармаш, Папизан Бадарч, Авирмэд Улзак, Жугнээ Зундуй, Эжээ Тойвгоо олар хөөмей аяны-биле алгаг-йөрээлдерин кылган. Ол киржикчи моолдарның хөй кезин моол тывалары болуп турар. Оларның күүселделери маанай номчаан ламаларның, тоол ыткан улусчу тоолчуларның аяны-биле ханы холбашкан болур чүве болду. Аялга ындыг болганда, колдуунда хөөмейге хөлчок чоок. Сыгыртырын чамдык моол тывалары шенеп тургулады. Оңзагай талалары моол өнүктериниң национал ядык-хеви. Ол ышкаш хөгжүм-хөрекселдериниң өткүт, тода ыныңгыры черле бистинден ылгалдыг болган.

Ол ышкаш фестивальга Алтай Республиканың төлээзи В. Анчинов каргыраа хевирингге, Башкоростанның артизи Хамза Загрединов башкир аялгаларны хомуска ойнап күүсеттилер. Бистинге дөмейлээрге оңзагай чүве көзүлбеди ышкаш. Якут-Саха Республиканың төлээзи Спиридон Спиридонов хомуска аялгаларны чараш күүсеткеш, хөөмейлеп кагды. Америка чедир сыгыртыпкан, Тываның сураглыг хөөмейжилериниң

(Төнчүзү 4-кү арында).

Россияның Чазааның доктаалы

«Россия Федерациязының Чепсектиг Күштеринге удур хоойлуга чөрүшкек хеделиишкиннерни соксадыр талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды Россия Федерациязының чазаа хүлээп алган.

Россияның Чепсектиг Күштеринин каттыжыышкынарынга, кезектеринге, салгыларынга удур өскээтен хеделиишкиннер сөөлгү үеде нелтерээнин доктаалда демдеглээн. Оларга удур халдаашкынар, боолаашкынар, чепсекти хуваап алыры, шериг техниказы болгаш шериг эт-хөренгизин оорлаары, шериглерни тудуп алыры улам-на калбарган. Шериг албанныгларның болгаш оларның өг-бүлелериниң аразында өлүм-чидим безин бар болу берген. Хоойлуга чөрүшкек ол хеделиишкиннер болза делегей эргезиниң норма-чижектерни үрээни болуп турар.

Россияның камгаланыр аргазын хандырар, шериг албанныгларының болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң амы-тынын, кадыкшылын камгадаар сорулга-биле казжан шериг кезектеринге, Россияның Чепсектиг Күштериниң шериг албанныгларынга, оларның өг-бүле кежигүннеринге, шериг объектилеринге удур халдаашкын болган таварылгада бот-камгаланыр эргени хандырар чүрүм ёзугаар өскээтен халдаашкынарны ойтур шаварының хемчеглерин, халдакчыларга удур от ажыдарынга чедир, алыр дугайында Россияның Чепсектиг Күштериниң каттыжышкынарының, кезектериниң, салгыларының командирлеринге дужаал берген.

КАДЫ КЫЛГАН МЕДЕГЛЕЛ

«Соок дайынның» чылдарында ССРЭ биле АКШ ботботтарының албан ёзузунуң төлээлекчилеринге чеде берген чурттуң девискээринге ажыл-албанын күүседиринге болгаш ол-бо чоруурунга хамаарыштыр хөй язы мооидактаашкынарны тургускан турган. Россия биле Каттышкан Штаттаа эштежилгенин болгаш кады ажылдажылганын чаа үе-чадазынче киргениниң хемчээли-биле ол эрги шаптараазынар таарымча чок артык күүлдер апар чыдар. Бистин чурттарывыстың аразында чаа, улам ажык харылзааларың аян-шинчизинге олар ам шуут дүүшпес апарып, кандыг-даа үжүр-утказын чидирген болгаш бистин эдчин болгаш консул черлеривистин дээштиг ажылдаарынга шаптыктап турар.

Ол эрги мооидактаашкынарның дыка хөйүн ап октаав база ийи талалыг кады ажылдажылгага аргаларны калбартыр дугайында дугурджулганы Вашингтонга чедип алдывыс. Чижээ, дараазында үүлдерни шинтпирледивис:

— «Хаалгыг районнарны» соксадыр болгаш албан хуунун кижилериниң ол-бо чоруурунга чүрүмну ажылдап кылырынга үнлезин кылдыр «курраг чернин хостуунун» концепциязынче шилчиирин дугурүштүвүс.

— Россия Сиэтлге консул чери ажыдар. АКШ Владивостокка консул чери ажыдар. Чоокку келир үеде чаа консул черлерин, чижээ, Екатеринбургка болгаш Чикагога боор чадавас, ажыдарын дугурүштүвүс.

— Бистин ийи чурттарывыстың эдчин болгаш консул черлеринге албан хуузунда ажылдап турарларының санын кызыгаарлаарын соксаныр.

Бо бүгү базымнар каттышкаш бистин дипломаттыг практикавысты делегей нормаларынга дүүштүрер болгаш россия-америк харылзааларны экижиттерининн талазы-биле боттуг база дээштиг кады ажылдаарынга эки үндезинни тургузар.

КЕЛДЕРЕЛ ДУГАЙЫНДА ДОКТААЛ

МОСКВА, июнь 18. (РосИТА-СЧТА-ным корр. Иван Иванов). Россия Федерациязының Дээди Соведи палаталарының каттышкан хуралынга келдерел дугайында доктаалды хүлээп алган. Шиитиргеи бүгү хөрээженнер, а ол ышкаш эр улустан бирги, ийиги бөлүктүң инвалидтери, 60 хар ашканнар. Төрээн чуртун камгаларынга киржип чораан кыып назылааннар, назы-хар четпээпиер болгаш үш чылдан ашпас хүүсааза шиитиргеш, ол хүүсаазының үштүн бир кезиин эрттирип алган эр кижилериң чамдык кезии ол доктаалды ёзугаар хосталыр.

Парламентиниң хүлээп алган доктаалынга дүүштүр алырга, хосталгазын казаан шииткел хүүсаазын эрттирер черлерден шиитилелге улаг айыыл чок кем-хөрек үүлгеткени дээш бир дугаар шиитиргеннерден 20 мүн ажыл турар кижи хосталыр. Оон ангыда күш-ажылга эдип чаваар албан черлериниде 40 мүн хире кижиниң хүүсаазын кызырар.

Сагыштыы-биле кижи өлүргени, аар кемдээшкинге таварыштырганы, аартадыр байдалдарлыг күштеп-күчүлээшкин кылганы, дээрбедээшкин, үргедээшкин, квартира оорлаазы, рэкет, азы өскээр чугаалаарга, кижиге удур кемхөрек үүлгеткени дээш, улут хемчээлге хээли алыр-бээри дээш база өске-даа аар хөрөктер дээш шиитиргеннерге бо доктаал хамаарышпас.

Келдерелге таварыштырарының эргежок чугула негелдези болза хүүсаазын эрттирип турар үеэзинде «эки сагыылга-чүрүмнүү» болур деп, депуттаттар демдеглээн Бо келдерел дээрге Россияда эгелээн демократтыг ханы чаартылгаларның бир үламчылалы болур, ол хосталгазын казытканнарының черлеринге эргежоойлуг чорукту болгаш корум-чүрүмну быжыглаарынга салдар чедирерин база айыткан.

УЛУСЧУ ФРОНТУНУҢ ХУРАЛЫ

«Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң бирги улуг хуралы Кызылга, Улусчу чогаалдылга бажынында, болуп эткен. Оон ажылынга бүгү районнарның, найысылалдың ажылчы чоннар төлээлекчилери киришкен.

Хуралга улусчу фронтунуң күүсекчи комитединиң чорудуп турар ажылының дугайында информацияларны дыннаан.

Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылдыр чаллаарының талазы-биле референдум эрттирер дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Анаа хамаарыштыр дыка хөй кижилер боттарының бодалдарын, саналдарын киргеи. Хуралдың киржикчилери референдумну хоойлудурумге кандыг-даа хажыдыышкын чокка эрттирерин шиитпирлээн. Орта белеткел ажылдарын чорударын улусчу фронтунуң күүскомунга дааскан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей хуралдын ажыдынга киржип, чүве чугаалаан.

(Бистин корр.).

МАЛЧЫННАРНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Республиканың янзы-бүрү булуннарындан келген аттыг малчыннар Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаандан негелделер кылыры-биле эткен субботада, июнь 20-де, Кызылдың Төп шөлүнге чыылган. Олар малчыннарның социал камгалалын экижидериниче угланган негелделерни кылган. Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында эвээш эвес доктаалдарны, шиитпирлерни Чазак хүлээп алган. Ындыг-даа болза, олар күүсеттинмейн келгениндеи малчыннарның амыдыралы багай, алыр шалыны эвээш, ажыл-ижи экижээн болуп турар. Малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидериниче, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарыныче угланган негелделерни Тыва Республиканың Президентизинге бижимел-биле киргеи.

Оон соонда олар найысылалдың «Мөнгүлек» гостиницазының чанынга барганнар. Профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулларга мындыг уткалыг негелделерни киргеи, «Мөнгүлек» деп турисчи комплекс мангысталчак, мөлчүкү улустуң холунче кирер дей берген. Оны болдурбазы-биле «Мөнгүлекти» Тыванын сарыг-шажын шиитилелинге, Тыванын аныяктар чогаалынын төвүнге керээ ёзугаар дамчыдарын, аалчылар чурттаар кезээн республиканың малчыннарының бажыны кылырын саналдаанар.

Малчыннарның Кызылга келгеш, кылган негелделериниң кол утказы ындыг. Оларны Президентиге, профобличөвүлелдин даргазынга дамчыдып берген.

(Бистин корр.).

Кыска медээлер

ЭКИ ОДАРЛАРДА

Шанган — хөй чайлагладырынга дыка таарымчалыг чер. Мында көктүг-шыктыг шынаалар-даа, кара сугларда-даа, чаагай оттуг одарларда-даа хөй.

Маңаа чай санында «Шанган» акционерлиг шиитилелдин (Танды районнуң Коммунизмнин херели» совхозу турган) малчыннары чайлаан. Даштыг-Хонашта, Чаңгыс-Дытта Григорий Кулаков, Алексей Аптыыл, Саизар-оол Оюн олар малын чайлагладыы турар. Хойжулаа одарбелчиирин шын ажыглап, доктаамал солун турар, Оон түннелиниде хойнуң денгели ам шыырак апарган.

Данзын-оол ОЮН.

ӨӨРҮНГЕ УЛЕГЕРЛИГ

«Агроулетпуртрансты» Чадаана будурулгезинде хоотун чолаачы Юрий Дамбаевич Монгуш «КамАЗ» маркалыг чаа автомобильди башкарып, Россияның ангы-ангы хоорайларындан чүктерни сеертүп турар. Ол будурулгениң мурнакчызы, аңаа коллектив идегээр болгаш хүндүлээр.

АНАА ТУРАР

Бистин Чадаана хоорайда дыка хөй албан черлери, будурулгелер машина-балгатты. Ындыг-даа болза сөөлгү үеде кывар-чаар материалдар чедишпейн турары-биле дыка хөй техника аймаа аңаа турар апарган. Чижээлээрге, июнь 8-тен 11-ге чедир бензин чок болганы-биле холбаштыр хөй техника ажылдаваан.

Машина-техника ажылдаваска чон шыжыгып турар апарган. Моңу удуртур черлер дыннаалып, таймылыр-лаар болза эки.

Сүүр-оол ОНДАР.

«ДОРААН ҮНҮҢЕР — ДЭЭН», БАЖЫҢ ЧОК АРТЫМ

Аваанның бажынынга бичии чажывыстан өскеш, ангы өг-бүле тудуп алгаш безин кады чурттап турдувус Чаңгыс өрээл квартирага ийи-үш өг-бүле кады чуоттаарының бергезин чугаалаш канчаар. Мээн бичии кыс дүнмам (ол ам 20 харлыг) бичиизинден тура үнү чок болган. Ол кижини чажыыдан тура инвалид деп санаар турганын чоокта чаа билип алган бис. Ол дээш даргаларже бажын-балгат дүлеп кирбейн чораан бис.

Бичии таа бажынга шуптуу 7 кижи сымарлажып орарының бергези кончуг боорга, май айда таныыр улузувустуң сумези-биле биз квартира чугаалажып эгелеливис. Олар «ээн турар квартира бар, ээзин тып алгаш, чугаалажыңар» дээрге ол адреске бир чеде бээривиске. квартираның ээзи олурган. Ол Ситников дээзинге квартиразын бир чылда ачылатканы дээш 5 мүн рубльди баш бурунгаар берип каап, ынаар көжүп алган бис. Олурарының мүрнунда оңу септеп, аштап-чуп алдывыс.

Ситниковтуң квартиразы база чаңгыс өрээл, ынчангаш бо чоокку хүннерде дозулап алыр бодаан, эт-севиистин чүгле чамдызын көжүрүп алган бис. Июнь 14-те, улуг-хүнде бодум ванната турумда, соктавайн-даа 9-10 хире тыва оолдар кирип келдилер. Ийи бичии оглум үне-хире маннажып ойнаар боорга, эжикти дүпчүвээн-даа мен. Өске оолдар кирип кээрге дыка корткаш: Чүү улус силер, чүү хөрегил? —дээримге, олар: «Бисте бо квартираның ордери бар, силер моон дораан үнер силер» —дидилер.

Ордерин көөрүмге, Ситниковтуң адында болду, —Понедельникке чедир маңаар, даргаларга баар мен» — дээримге, «Кандыг-даа даргага баргаш, чүнү-даа шыдавас сен. Бүгү эрге бистин холувуста. Удавас Президентиниидаа, чазакты-даа дүжүр охтаар бис. Тываны көдүрүптер улус бис» — дээр болдулар.

Машиназын эккелгеш эт-севим чүдүре бээрге, эжимнин адрезин айтып берген мен. Ол улустуң мени куду көргеннинге дыка-да хомудадым. Кухнага баргаш шай хайындырыл ижип, мээн чигирим биле чигирлеп ап турдулар. Ол оолдарның адын билбес-даа болзумза, арыннарын таныыр мен. Боттарын бажын чоктар комитединдеи бис деп турар чорду. Бо дугайында судта билдиеп каан мен. Бажын чок кижини, мени оларның куду көргеннинге дыка сеткилим хомудады. Мени ийи бичии оглум-биле үндүрүпкеш, ычдл өг-бүле-даа чок аныяк оолду киирип кагдылар.

Светлана ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Хомудалдыг чагаа

Конституция төлевилелинге хамаарыштыр ЧҮГЛЕ ДИЛЕГ БОЛБАС

Тыва Республиканың чаа Конституция төлевилелинде алдыгы эгенин 36 үүлүнде «Күрүне органнарынга хамаатылар дилеглер кылыр эргелиг» деэнинге чөпшээрешпейн тур мен. Чүге дизе дилеглеп ангыда, кижи билдириишкин, негелде, хомудал кылыр эргеин суд камгалалы-биле хандырар деп немей эде кылыры күзедим.

Ленов ХЕРТЕК.
Шамбалыг суур.

ДААРТА, ИЮНЬ 24-ТЕ БИЧИИ СОЛУННУҢ ТУСКАЙ САДАР НОМЕРИ ҮНЕР.

ТУСКАЙ САДАР НОМЕРДЕ

● «Хову-Аксының нарын айтырыглары». Техниктиг эртемнериниң кандидады Доржу Бузуроолдуң үүлүнүң уланчызы.

● «Чиңгис-Хаанның чагыы». Вл. Серен-оолдуң төөгүлүг чечен чугаазының төнчүзү.

● «Хөглүгбейниң «дүштери». Молдурга Салчактың кыжырымак чечен чугаазы.

● «Хүн-күзел». Япония четкен тыва оол дугайында Куулар Черлиг-оолдуң очериги.

● «Шүлүк кыдыраажындан», «Анектодтар — хөктүг чугаалар» болгаш өске-даа солун материалдарны номчуп болур.

Өртектериниң болгаш чурттакчы чоннуң акша орулгаларының өзүлдезин барымдаалап чыл санының шөлээлерин болгаш ажылдан үнерде ажыглаттынмаан шөлээ дээш акша эгидилгезин төлээрин санаарының ТҮР ЧУРУМУ

Өртектериниң болгаш чурттакчы чоннуң орулгаларының өзүлдезин барымдаалап чыл санының шөлээлерин төлээрин санаарының түр чурумун Россия Федерациязының Президентизинин «1992 чылдың апрельде чаңгыс удаа төлелгелер болгаш 1992 чылда чурттакчы чоннуң чамдык кезектериниң социал камгалалының дугайында» 1992 чылдың март 31-де № 321 Чарлыынга дүүштүр белеткеттинген болгаш ук шөлээни азы ажылдан үнерде ажыглаттынмаан шөлээ дээш эгидилге акшаны төлээрде шалыны санаарының чурумун тодарадып турар.

Түр чурум күш-ажылдың төлевириниң чаа эң адаккы хемчээлин киргиже азы чурттакчы чоннуң акша орулгаларын индексациялаарын эгелээриге чедир күштүг болур.

Ажылдакчының кол азы немелде шөлээде турар үеэзинде дараазында чурум ёзугаар санаттынар ортумак шалын хемчээли аңаа хевээр артар:

— «Будурулгелер болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорук дугайында» РСФСР-нин Хоойлузунга дүүштүр боттарының ажыл-чорудулгазын боттандырын турар будурулгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларынга чыл санының шөлээзин төлээриниге ортумак шалынны 1992 чылдың январь 1-ден бээр үениң дургузунда календарылыг айлар аайы-биле шөлээже үнгуже чедир үеде шалының азы шөлээже үнериниң мурнунда сөөлгү календарылыг үш айының барымдаалап санаар. Чыл санының шөлээзин санаарының тодаргай чурумун будурулге боду тодарадып болур;

— Күрүне бюджединден акшаландырар адырларының албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга чыл санының шөлээлерин санаарынга ортумак шалынны шөлээже үнериниң мурнунда сөөлгү үш айның шалының барымдаалап тодарадыр.

Шөлээ санаашкынынга хереглеттинер үениң дургузунда адырга ставкаларның болгаш шалыннарның хемчээли өскерилген таварылгада санаттының турар үениң өскерилгеге чедир үеэзинде шалынны ол өскерилгенин хемчээлинге дүүштүр таарыштыр эде көөр.

Россия Федерациязының Президентизинин «1992 чылдың апрельде чаңгыс удаа төлелгелер болгаш 1992 чылда чурттакчы чоннуң чамдык кезектериниң социал камгалалының дугайында» Чарлыы үнеринге чедир 1992 чылдың шөлээзинче үнген ажылдакчыларга чыл санының кол болгаш немелде шөлээзинин төлелгезин айыттынган Чарлыктың 6 пунктузунга дүүштүр эде санаар.

Ажылдакчының чыл санында шөлээзин дээш алыр түүн кандыг-даа таварылгада хоойлужудулга ёзугаар доктааткан күш-ажыл төлевириниң эң адаккы хемчээлинде доктааткан эң адаккы тариф ставказын барымдаалап санаар.

* Түр чурумну Россия Федерациязының күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының министриниң бирги оралакчызы В. Л. Космарский, Россия Федерациязының сан-хөө министриниң бирги оралакчызы А. П. Вавилов олар 1992 чылдың май 16, 18-те ат салып, күштүг кылдыр бадылаан.

УЛУГ-ХЕМНИҢ «Эйлиг-Хем» совхоз

Улуг-Хемде «Эйлиг-Хем» совхоз республикада чаа тургустунган бот-тускайлан ажылагыйларның бирээзи. Оон ажыл-агыйының кол алыры— өшкү малды өстүрүп, оон үнелиг продукцияны алыры болуп турар.

Тыванын өшкү ажылдыт бо совхозу төп районнарның бирээзинин девискээринде турардаа болза, ол улуг оруктан дыка озалаан.

Бо кыдыг-кыйыг черним малчын кижилериним, Эйлиг-Хем суурнуң чурттакчыларының бегүнгү амыдырал байдалы үе-шагның өскерилгениби-ле холбаштыр база чаартынып, эки үүлдер немежип турар-даа болза, ылаңгыя рынок экономиказынче шилчишкин-ле холбашкан чамдык бергедээшкиннер, чедир шиитпирлеттинмейн турар чүгүле айтырыглар чонну дүвүредип турар.

«Эйлиг-Хемнин» бегүнгү амыдыралынын, ында ажылдап, чурттап турар кижилериниң дугайын солунуун бо номериндe материалдардан номчуп болур силер.

СЕРЛИГ-ХЕМДЕ ЧАЙЛААНДА

Садар Григорьевич Чудаан-оол биле Часкалбаа Арактановна Тюлюш Улуг-Хемде өшкү ажылдыг «Эйлиг-Хем» совхозтуң мурнакчы малчыннары. Олар чеди уругуун хүндүлүг ада-иези. Уруу Раиза сакмапчы. Валераза дузалакчы кадарчы. Оларның бир оглу Баз-оол совхозтуң тергиин дээн өшкү кадарчызы. Тос чыл малчыныаан. Ол сөөлгү чылларда районга болган республикага эн бедик көргүзүглерлиг ажылдап чорүүр. Баз-оол Чудаан-оол 1989 ылында чүс өшкүге онаштыр 115, 1990 чылда — 144, 1991 чылда — 124 анай ап келген. Бо эрткен кыш бергедаа болза, ол 101 анайны ап, аазаан сөзүн ажыр боттандырган. Садар биле Часкалбаа Чудаан-оолдарның Зоя биле Светланазы Ак-Довурак хоорайда макталдыг ажылдап чүрүттүп чорууулар.

Мэй-оол Садарович Чудаан-оол Торгалыг ортумак школазының директору. Садар Григорьевичнинг уруг-дарысының, кенээттериниң, күдээлериниң ажы-төлү шупту ужеп чыгыы кижи. Олар шупту телептиглер.

С. Г. Чудаан-оол биле Ч. А. Тюлюш «Торгалыг», «Эйлиг-Хем» совхозларга 20 ажыг чыл хойжулап, өшкү кадарып, чыл санында бедик көргүзүг-лүг ажылдап чорааннар. Эйлиг-Хемге олар чүс өшкүге онаштыр 100-тен өрү анайларны камгалап ап келген.

Эрткен кыш берге турзаа, чүстен-не 90 анайны ап, бир өшкуден-не 1 кг дүх кыргып алыр турган, 1 кг 300 грамм кылдыр күүсеткен.

Оларның ажылында чаа, ажыктыг арга бар. Ол дээрге 350 ажыг өшкүнү 4-5 хонук иштинде оолдадып ап турарыдыр. Күзүн өшкүнү сула эдериштиреде хары үгда кодаанга 12-13 хунаны салыптар.

— Бистин бо аргавыс аажок ажыктыг деп чүвени тодаргай көрүүвүс. Өшкүлеривис апрель 20-ден эгелеп оолдаар, бир дүн-дүн иштинде 40-60 өшкү оолдаптар. Оларны ажаары берге, ынчалза-даа шыдажыр херек. Кыска үеде төрээн өшкүлевнин анайлары бир дески өзер, дүгү база арбын болур. Ынчангаш кыштан хуо ажар, мал чеминге болгаш анайлар ажаан доруктурарынга чарыгдалдар эвээш үнер. Анайлар апрельдин сөөлгү хүннериниден эгелээш-ле иелери-биле кады одарлавышаан чоруур, ынчангаш олар боткур, шыырак болур чүве-дир. Бо арганы бистин совхозтуң чамдык малчыннары ажыглап эгелей берген — деп, Часкалбаа Арактановна Тюлюш чугаалап турар.

Оларның кыштаа Узун-Сайыр-Аксында, Улуг-Хемнин унунда. Ында ийи чуртталга бажыңы бар, мал кажааларын чаартып кылган.

— Кыштаам чанынга мал суттарар кара суглуг кижи болур. Ынчангаш кыштан хуо ажар, мал чеминге болгаш анайлар ажаан доруктурарынга чарыгдалдар эвээш үнер. Анайлар апрельдин сөөлгү хүннериниден эгелээш-ле иелери-биле кады одарлавышаан чоруур, ынчангаш олар боткур, шыырак болур чүве-дир. Бо арганы бистин совхозтуң чамдык малчыннары ажыглап эгелей берген — деп, Часкалбаа Арактановна Тюлюш чугаалап турар.

Оларның кыштаа Узун-Сайыр-Аксында, Улуг-Хемнин унунда. Ында ийи чуртталга бажыңы бар, мал кажааларын чаартып кылган.

— Кыштаам чанынга мал суттарар кара суглуг кижи мен. Улуг-Хем улгатканындан ол шуут чиде берген. Ам малымны суг сөөртүр машина мен. Улуг-Хем улгатканындан ол шуут чиде берген. Ам малымны суг сөөртүр машина кээп суттарын турар. Ол база артык чарыгдал-дыр. Оон ынай сиген кезер черлерим база суг адаанче кире берген. Ынчалза-даа чыл санында 10-12 тонна сигенни белеткеп ап турар кижи мен. Уруг-дарыбыс, күдээлеривис шупту ажыл-ишке кызымактай, сагылга-чүрүмнүг, хүндүлээчел улус, ынчангаш чоргаарланып, хей-аът киргеп ажылдап чорууп улус бис — деп, Садар Григорьевич түүнел чугаалады. Олар ам Эйлиг-Хем бажында Серлиг-Хем деп чайлаанда чеде берген малын семиртип турар.

Киим-оол ХЕРТЕК.

«ОНУ ЭКИ БИЛИР КИЖИ ЧОРДУ»

● Репортаж ●

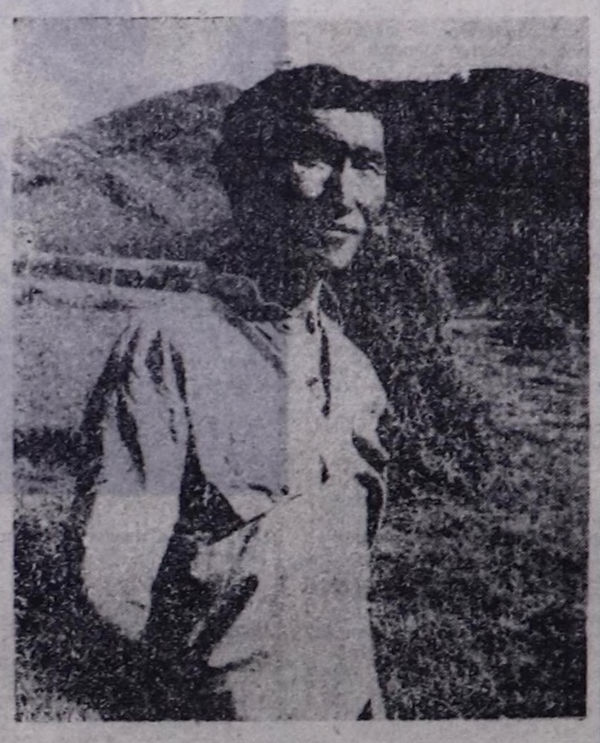

ажаан аптарын ол планнап турар. Ынчангаш кол-лаа кинчээнгейни суттарылгаже ургаларын өг-бүлези аренда кеңээзи-биле ажылдап турар, ынчангаш олар совхозтан мал одары, сиген шелу болуп 150 гектар черни алган. Олар өшкүнү кадарбышаан, керээле көрдүнгей өске ажылдарын база кылып турар. А өг-бүле— Сидор Семёнович биле Чечек Кыргысовна мал ажылынга барык-ла он сес ыл чеде берген.

Анызындан тура ажыл-ишке кызымаан оларның амгы көргүзүглери база бадыткап турар. Кадарган малының дүгүн кыргааш, совхозка дужаанкан. Бир баштан-на 1,3 килограмм дүктү алган. Кыштаан оон кежерде-ле белеткеп, ында үүрмек септелгени доосканы, чаш малга хереглээр курган өдекти бөлүп, күрлан алган. Чыл санында-да онуг бодунуң күүсү-биле ынчаар кылып, белеткеп каан. А малчын кижиниң ажылы оон-биле кайын дооступ каар ийик. Чайның чаагай, эки үеэ келзе-даа, шөлээн, чайлыг олурар харык аная турбас боор ийик чоп. Ылаңгыя ол аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, ажылды хол дашты-биле кылыр болза-ла, аска өй аксы алыр —ол-лаадыр. Сидор Семёнович онуг эки билир ышкаш кижи чорду. Ынчангаш частан бээр ол бо суттаттыг шелүге хей чылдыг сиген тараан, оон ам башчаңгы дужудун ажаан ап эгелей болгени ол. Куске чедир оон үш дужуттуг улаштыр лаңнаар, дөрбелиг метр шел бүрүүнге суглуг элбек болурун чедип алыр дээш ажылдаар апаарын ол амдан эгелеп бичап, сайгара көрүп олурар. Ынчан мээн төнчү түүнелим база эвээш эвес болур дээрзин чугаалаан: дөрт чүүк машинаазыдан эвээш эвес дужүтту оон аптар мен. А Алдын-оол Максимович дээрге анаа бо-ла дузалажы бээр кижи чүве-дир. Ынчан дыштанып хүн ажыглап, ол анаа чедип келген. Алыс бодунуң дугун кыргааш, дужаган—бир баштан ортумаа-биле 1 кг 200 грамм болган. Оон-даа хейну ап болур аргазы турган дээрзин 30 чыл ажыр мал малдаан хоочун өшкү кадарчызы Дыртык Кыргысович анаа чугаалап олурду. Ынчалза-даа чамдык азыглар бар, ам-даа читпейн турар.

Малчын өг-бүлеиин ажылдап ап турар акша-төгерик боттарының чугаалап турарыбыле ажырбас, амдыызында четчир. Хлеб, шай, таакпы болгаш далган аймаа үзүлбейн турар.

Дары-Сүрүннер арендага ажылдаадан бээр ам дөрт чыл чедип турар. Мурнуда чылларда олар мал төлү болгаш дүк-даа алыр талазы-биле чыл санында эки көргүзүглерлиг турганы сактып чугаалаадылар. Ам оны чедип аары бергедээн. Кол чылдаганы — малымнаның сиген кезип алыр шелу чок болуп турары. Оларның энир чылын кезип алганы сигенин суг улгаткаш аппарган. Ам бо чылын сиген кезер чер барык чок, сигенниг чердерни шупту-зуун суг апкан. Ындыг-даа болза совхозтуң удуртулгазы сигенин хемниң өске талазындан кезип алырын сүмелеп турар.

Ынчангаш малчыннар сугну бо чылын тос ай төнгүже көдүрбес болза эки деп санаалдап, дилеп турар.

Малчын аалдың ээлери Дыртык Кыргысович болгаш оон өөнүн ээзи Зоя Түлүшовна олар кайызы-даа чазыкчаагай, күндүлээчел улус-тур. Оларның чаа дүлген эрт-чемин, хоюг өремезин, чымчак амданыг хлевин-даа кижи четтирип хаамас чорду.

«ДҮК ДУЖААР ЧЕР ЧОК»

Совхоз директору Гямара Доваадоровна Чечек-оолга дораан үжураштывыс. Директор эмнедип чорааш сонгаартан чаа келген болду.

— Келгеш ийи-даа хонмайн, дораан ажылдап үндүм. Ынчаннмас арга чок. Дүгүвүс ам-даа дужаттынмаан. Бистин улустарывыс Улан-Удэге-даа, Оренбургка-даа чорааш, эки түнел чок келген. Чүге дизе дүктүн хүлээп алыр өртек-үнези эки билдинмес. Ол черлерде акша-төгерик базала чединнес. Хой дүгүн бир кг-да 180-200 рубльге дужаап болур. А ангорувуе дугу мында чылар хевээр. Ону хүлээп алыр фабрикалар база ээзиш өртек-биле алырын дыгыл? Маңаа районнуң, республиканың харылзаа ажылдакчылары чүге дуза чедирбейн, ону холга албайн турарларыл?

● Совхоз өшкү ажыл-агыйлыг болганда, оон экономиказының кол үндезинин оон алган дүк тургузуп турар. Совхозтуң төлээлекчилери чоокта чаа Улан-Удэ, Оренбург хоорайларга чорааш, түнел чок ээп келген. Олар дүктү хүлээп алырының өртек-үнезин билбес бис деп «мегелээннер». Ындыг болганда, бистиң республикада өшкү дүгү хереглээр ажыл-агыйлар, кооперативтер, ангы-ангы коллективтер бар болза, Эйлиг-Хемге чеде беринер, дүктү дугурушкан өртек өзугаар садып ап болур силер.

ЧУРУКТА: арендатор малчын Сидор Анай болгаш оон школачы оглу.

ПАРОМГА

Бо чазын күүлүг Улуг-Хем орай ээзиш, чамдык черлерде суг улуг хевээр чытпышаан, Мооң ужурундан Улуг-Хемде Эйлиг-Хем суурнуң чурттакчылары чамдык бергедээшкиннерге таваржып турар. Чүге дизе оларның хем кежер чаңгыс-ла аргазы — паром болуп турар.

Ажыл-агый аайы-биле «Эйлиг-Хем» совхозче чорааш, паромга келдивис. Хемче чоокшулап кирип кээривиске, паромче кирер орук үрелген болду. Оны суг чара шапкан. Ында ийи трактор орукту катап эде кылыр дээш үстүрүп турду.

Үрелген орукту оюп, онгулчиглил черлер-биле чорааш, паром доктаар черниге келдивис. Ону чаа черде тур када тургускан. Паром кырынче улуг машиналар бергедээшкин чокка үнүп турда, чиик машиналарга берге-ле чорду— адаа эрикке үзүп, белдирлиг-даа турар. «УАЗ»-игивисти паромга үндүрүп алгаш, оон катеринин капитаны хоочун хемежи Сергей Иргитов-биле элээн чугаалаштым.

— Мында паром ажылдадып бир ай чеде бердивис. Суг хөлчок улгатканындан паром тургузар эптиг чер чок болуп-тур. Мээн дузалакчыларым бирээзи бо-дур — деп чугаалааш, рулевой моторист аныяк оолче айытты. — Таныыр-даа чадавас силер, журналист Чкалов Мандыынчыының оглу Чараш-оол-дур — деп тайылбырлады. Ол Красноярскинин хемчилер өөредир тускай училищезин дооскан дораан мында улаштыр ажылдай берген. Оон эштери Андрей Сан-Хее болгаш Роберт Эрин олар база бо экипажтың кежигүннери.

— Хамык өртек улгаткан. Шалын эвээш, дыка-ла бергедир — деп, сагыт капитаны Сергей чугаалаан. — Бодап көрүнер даан, моон мурнунда совхоз паром хөлезилээн дээш алды ай дургузукда 66 мүн рубль төлеп турган болза, ам ол хире үеде 660 мүн апарган. Оон кадында солярка өртээ талыйган. Чогум бисти «Эйлиг-Хем» совхоз багай эвес хандырып турар, доктаамал дузалап тур — деп немеди.

Хемниң ээтпек черинге кээривиске, паром арай оожумнап, адаа дагжап эгеледи.

— Моторуң оожургат, сыык чер болгай, дүкмам! — деп, капитан чай аразында сагындырды. Паромнуң чоруп турар чамдык черлеринде суг арай сыгап турар. Ынчангаш катерниң күштүг хүртүү дашторга дегген буступ, үрелип болур.

Паромда ажылдап турар специалистерниң шалыны 2 мүн рубльден ашпайн турар. Чамдык кижилер шалын ээзиш боорга, өске черлерге чоруп эгелээн. Кызырында база чоруп турар.

— Бир эвес Тожуже чоруп ажылдап турган болза, акша-шалыйны четчир кылдыр ажылдап ап болур аргазы бар. Бистин паромувус эртенгинин 6 шактан кежээ 10 шакка чедир ажылдаар-дыр. Моон мурнунда суг сыык турда паром хемнин бир чарыынче өч-ол беш минута хире үеде кешкеш келир. Ам долгандыр 3 километр хире берге эжиндиргеш, чүдүртүнгеш, катап келирге, бир шак чеде бээр апарды. Ынчаар чоруурга, хей солярка чарыгдаттынар-дыр — деп, капитан хомудап чугаалады.

Сергей Иргитов моон мурнунда күүлүг «Ангара-20» деп чүк өөртүр теплоходтуң капитаны турган. Пароходствога ажылдаанындан бээр ам чээрби чыл чоокшулап турар. Бо үениң дургузунда ол дыка хей чүүктү ынай-бээр өөрткен. Эки ажылдаащ, шаңнадып-мактадып-даа чораан. Бүдүүлгеже эн дуржулгалыг капитанларның бирээзи.

Бо паромну ажылдап турары дээш совхоз дыка карылгалыг болуп турарын ол чугаалады. Чүге дизе аренда дээш совхоз бир хүнде 2700 рубльди бүдүүлгеге төлеп турар. А кирип турар акша чүгле 600-700 хире рубль. Тодаргайлап чугаалаарга, бир пассажирни кежиргени дээш 5 рубль, мотоцикл дээш 12, чиик машина дээш 30 рубль, а «КамАЗ» дээш 80 рубль төлевирлиг. Капитанның чугаалап турары-биле алыр болза, бир эвес дорт кежиг кылдына бээр болза, чарыгдалдар, кешкени дээш төлевир база кудулаар апаар.

Эрини ашкан Улуг-Хемни кешкеш, Эйлиг-Хемче чоруп турувуста, паром утуштур келген пассажирлерни алгаш дедир оожум эжиндирип чорупту.

Виктор КАРА-САЛ.

Рынок экономиказының кээргел чок амгы байдалы кижилерни быжыг доюнуп дээрбээнин иштинде чыгай берген. Ынчангаш ажы-төлүн, өг-бүлезин азыраары, оларга ажыл-чем база идик-хеп садып бээри улам-на бергедээн, ажыл кылбас болза, хүнүн чыгыы аштап, суксан олурарының кырында келген. Тывалап чугаалаарга, ында өлүп чылан эвес дээри ышкаш, өг-бүленин улуг кежигүнүнери ол дөрбектен уштунуп үнериниң орууп дилеп, кажа кандыг черге ажылдаарга чеже хире орулга кирип ап болтурунуң аргазын сүмележин, болап олурар аварган. Оон башка анаа-ла олурар болза, аңчем аасче кирип келбес болгай. Ынчангаш ажылдыг бергелиниден кортпайн, өг-бүлеге ажыктыг бир-ле чүүлдү бүдүрүп, ону холу-биле дорт кылып турарлар бар. Ындыг өг-бүленин эр ээзи-биле дугаалажып, оон ажыл-херээн соңуурган көрген соовуста, мээн ол бодаларым база бадыткаттына берди. Чүл дээрге Сидор биле Чечек Анай-ларының өг-бүлези аренда кеңээзи-биле ажылдап турар, ынчангаш олар совхозтан мал одары, сиген шелу болуп 150 гектар черни алган. Олар өшкүнү кадарбышаан, керээле көрдүнгей өске ажылдарын база кылып турар. А өг-бүле— Сидор Семёнович биле Чечек Кыргысовна мал ажылынга барык-ла он сес ыл чеде берген.

Анызындан тура ажыл-ишке кызымаан оларның амгы көргүзүглери база бадыткап турар. Кадарган малының дүгүн кыргааш, совхозка дужаанкан. Бир баштан-на 1,3 килограмм дүктү алган. Кыштаан оон кежерде-ле белеткеп, ында үүрмек септелгени доосканы, чаш малга хереглээр курган өдекти бөлүп, күрлан алган. Чыл санында-да онуг бодунуң күүсү-биле ынчаар кылып, белеткеп каан. А малчын кижиниң ажылы оон-биле кайын дооступ каар ийик. Чайның чаагай, эки үеэ келзе-даа, шөлээн, чайлыг олурар харык аная турбас боор ийик чоп. Ылаңгыя ол аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, ажылды хол дашты-биле кылыр болза-ла, аска өй аксы алыр —ол-лаадыр. Сидор Семёнович онуг эки билир ышкаш кижи чорду. Ынчангаш частан бээр ол бо суттаттыг шелүге хей чылдыг сиген тараан, оон ам башчаңгы дужудун ажаан ап эгелей болгени ол. Куске чедир оон үш дужуттуг улаштыр

Бо арыны бистин корреспондентилеривис Шангыр-оол ДОРЖУ, Виктор КАРА-САЛ, Охемчик ОНДАР белеткээн.

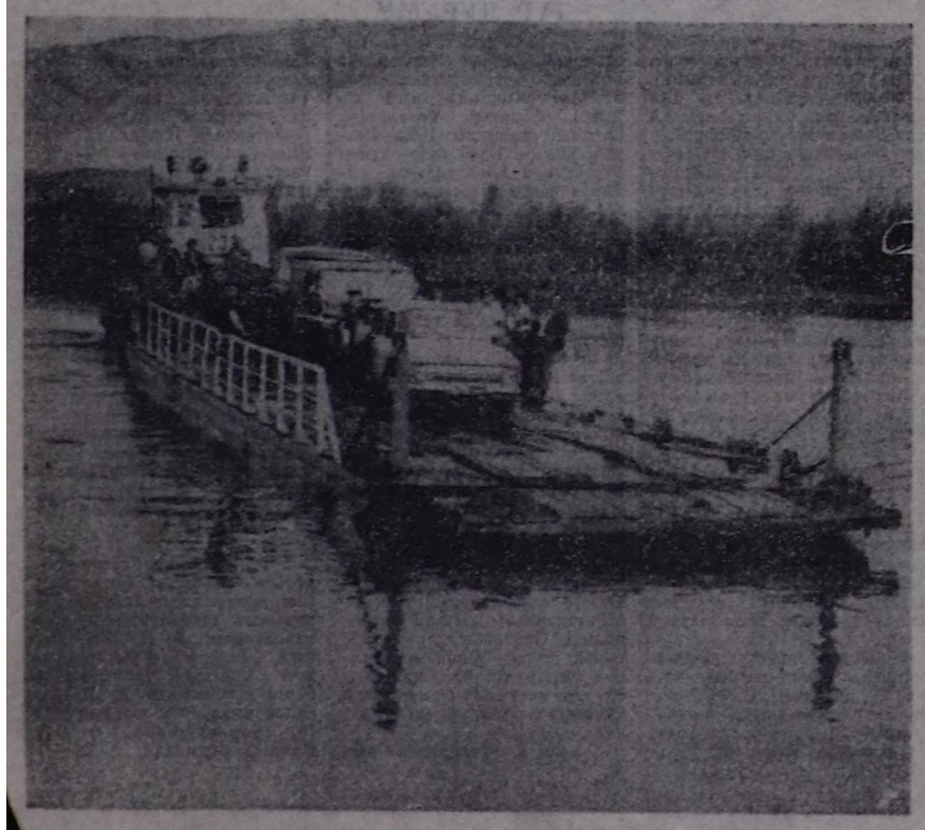

ДАРЫ-СҮРҮҢ-НЕРНИҢ ААЛЫ

Улуг делгем хөрээ-биле Улуг-Хемге үзүп алган чыдар Буураның дужундан хемни кежип алгаш, кедергей улуг салдыг, мыйыстары артынче оранчок андарлып үве берген сергенин овур-хевирин аян кирер синлбип каан тураскаалга келдивис. Ында «Өшкү ажыл-агыйлыг совхоз «Эйлиг-Хем» деп улуг үжүктер-биле бижээн. Эрткен-дүшкен кижилер дыштанып олурар столсандайны тургускан. Арыг-силги-даа ажок.

Бо баалык — эйлиг-хемчилериниң база бир ыдыктыг чери. Ында улуг эвес ооаны тургускан. Моон көөрге, Шагаан-Арыг далайы кыдыг-кыыгаар чок шөлүүп чоруткан. Кедергей изиг хүн-даа болза, мында серинин магалыг. Буураның баары кижин тос-тостун соогунда ыжык, чайын серинин, өөт-сигени-даа четчин үнүп келген болду.

Тураскаалдың дужунда, орук кежир черде, улуг эвес дагның хөледеленчек талазында часкы шагның чечектери деп ырлажып турарывыс — анай-хаактар ам карара берген чорду. Оон шала кедеэзинде кезек молдургалар, ырак эвесте дүгү хүнге чайынналып турар түн ак шуру дег ангор өшкүлер хаак бажы тыртып, тааар өттаан чорлар.

С. Токаның бижип турары дег «Бо-ла болгай Мерген...» дээнин ышкаш, кадыр элдерлиг Эйлиг-Хемнин үнүн дургаар чаттылып баткан чаа совхоз төвү көстүп келир.

Суурже кирген чазаглыг оруктун кыдында бир аалга кирдивис. Ында «Эйлиг-Хемнин» хоочун малчыннары Дыртык Кыргысович болгаш Зоя Түлүшовна Дары-Сүрүнер чурттап олурар.

Малчын өг-бүле 300 ажыг өшкүзүн Буура кырынга чайлагладыры-биле көжер деп турар болдулар. Олар бо чылдын Демир-Сугда кыштаандан көшкеш, мында тур када чаглап овганын тайылбырладылар. Олар чоокта чаа өшкүзүнүн дугун кыргааш, дужаган—бир баштан ортумаа-биле 1 кг 200 грамм болган. Оон-даа хейну ап болур аргазы турган дээрзин 30 чыл ажыр мал малдаан хоочун өшкү кадарчызы Дыртык Кыргысович анаа чугаалап олурду. Ынчалза-даа чамдык азыглар бар, ам-даа читпейн турар.

Малчын өг-бүлеиин ажылдап ап турар акша-төгерик боттарының чугаалап турарыбыле ажырбас, амдыызында четчир. Хлеб, шай, таакпы болгаш далган аймаа үзүлбейн турар.

Дары-Сүрүннер арендага ажылдаадан бээр ам дөрт чыл чедип турар. Мурнуда чылларда олар мал төлү болгаш дүк-даа алыр талазы-биле чыл санында эки көргүзүглерлиг турганы сактып чугаалаадылар. Ам оны чедип аары бергедээн. Кол чылдаганы — малымнаның сиген кезип алыр шелу чок болуп турары. Оларның энир чылын кезип алганы сигенин суг улгаткаш аппарган. Ам бо чылын сиген кезер чер барык чок, сигенниг чердерни шупту-зуун суг апкан. Ындыг-даа болза совхозтуң удуртулгазы сигенин хемниң өске талазындан кезип алырын сүмелеп турар.

Ынчангаш малчыннар сугну бо чылын тос ай төнгүже көдүрбес болза эки деп санаалдап, дилеп турар.

Малчын аалдың ээлери Дыртык Кыргысович болгаш оон өөнүн ээзи Зоя Түлүшовна олар кайызы-даа чазыкчаагай, күндүлээчел улус-тур. Оларның чаа дүлген эрт-чемин, хоюг өремезин, чымчак амданыг хлевин-даа кижи четтирип хаамас чорду.

«ДҮК ДУЖААР ЧЕР ЧОК»

Совхоз директору Гямара Доваадоровна Чечек-оолга дораан үжураштывыс. Директор эмнедип чорааш сонгаартан чаа келген болду.

— Келгеш ийи-даа хонмайн, дораан ажылдап үндүм. Ынчаннмас арга чок. Дүгүвүс ам-даа дужаттынмаан. Бистин улустарывыс Улан-Удэге-даа, Оренбургка-даа чорааш, эки түнел чок келген. Чүге дизе дүктүн хүлээп алыр өртек-үнези эки билдинмес. Ол черлерде акша-төгерик базала чединнес. Хой дүгүн бир кг-да 180-200 рубльге дужаап болур. А ангорувуе дугу мында чылар хевээр. Ону хүлээп алыр фабрикалар база ээзиш өртек-биле алырын бодап турар-дыр деп, ол улуг дүвүрел-биле сагыт човап чугаалап орду.

Малдын чаш төлүн алыр талазы-биле база улуг бергедээшкиннер болган. Совхоз бо чылын 100 баш өшкүге онаштыр ортумаа-биле 63 анайны алган. Тыва Республиканың улус депутаты Кекоол Дакыр-оолдун бригадазында харын байдал чүгээр болуп турар.

Ниитизи-биле алыр болза, бо чылын июнь 1-ге чедир 6440 анай алдынган. Чыл эгезинден бээр 2523 баш чаш төл хораан болуп турар. А июнь 9-та республика девискээринге улуг соок болган түнелиинде. Эйлиг-Хемге, Буура чоогунга хар дүш. Ол үеде хенертен 180 улуг өшкү хораан.

Бо чылын совхозтуң он бир малчыны 100 башка онаштыр 80-ден өрү анайны алган, оларның аразында дүк планын күүсеткеннер база хей. Чижээлээргe. Баз-оол Чудаан-оол 100 баш өшкүге онаштыр 101 анайны алгаш, дүк планын ажыр күүсеткен. Ынчангаш бергелер турза-даа, «Эйлиг-Хемнин» малчыннары шыдамын болгаш турасоруктуп, эрес-кежээзин чидирбээннер.

Ам совхозтуң мурнунда кол сорулга — келир кышка уткуштур малды эки чайлагладып, семирткеш, четчир шынарлыг чемин белеткээри, болуп турар. Маңаа уткуштур белеткел ажылдарын эйлиг-хемчилер баш удур кылып эгелээн.

СОЦИАЛ ТУДУГ ТУРУУШКУНДА

Ам совхозтуң мурнунда кол сорулга — келир кышка уткуштур малды эки чайлагладып, семирткеш, четчир шынарлыг чемин белеткээри, болуп турар. Маңаа уткуштур белеткел ажылдарын эйлиг-хемчилер баш удур кылып эгелээн.

Эйлиг-Хем суур моон мурнунда үелерде ажыл-агыйы-биле республикага чеже-даа сурагжып, чеже-даа корум-чурумнуг суур диртип турган-даа болза, оон социал хөгжүлдези, тудуг сууру амга чедир эки сайзырааан. Ол черге тудугларны кылып күүседири-биле районнуң ажыл-агыйлар аразының көөгүн чоруур механизастаттынган колонизазы-биле керээ чарын алгаш турган. Ам өртектер талыйганы-биле холбаштыр тудугжулар ажылдаарындан ойталаан. Чогум суурда кылган тудугларны санаар болза, ажыглалга кирген чуртталга бажыннарындан ангыла мында чунар-бажыны, магазинин кылган Ам туруп турар эн кол тудуг — Культура бажыны. Ону тудуп эгелээнден бээр 4 чыл эрткен. Ам оон чартынын тудуп каан хевээр турбушаан. Школа интернадынын тудуу база-ла ындыг. Ол дээш районнуң удуртулгазынга, Министрлер Чөвүделинге, «Агроүлетпүр тудугга», улус депутаты Лапыгинте-даа, көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюнга болгаш өске-даа даргаларга, албан черлеринге четкен. Оон эки чүве-даа үнмээн, тудуглар туруп-ла турар. Акша-төгерик, тудуг материалдары чокта чүнүн-биле кылырыл? Эйлиг-Хем суурнуң бо «аарыын кажан эмнээри» билдинмес.

Тудугдан ангыда харылзаа айтырыы Эйлиг-Хемде ам-даа шиитпирлеттинмээн. Харылзаа черинин дериглерин шагда-ла эккелген. Ол мынчага чедир чыдып-ла турар. Маңаа Тыва Республиканың харылзаанын болгаш информатиканың күрүне бүдүүлгези дузалап шыдавас апарганы ол бе? Радио база-ла чок. Эйлиг-Хем мурнунда 30 чыл дүргузунда салбыр болуп келгенинин түнели ол болган бе?

Амгы үеде Ортаа-Хемни Эйлиг-Хемнин девискээриниден ангылаарының дугайында чугаа база тургустунуп турар. Ангылаар болза, ында үүү боор, дораан ангыланып болгай. Ындыг-даа болза ангыланып алгаш, ам безин чадап турган ажыл-херекти канчап бүдүрерил, оон ыкай канчап амыдыраарыл дээн ышкаш дыка хей нарын айтырыглар тургустунуп келир. Оларны чаңгыс алгаш дораан шиитпирлептер дээр болзувусса Селеп эвес. Ынчалгаш, дүргедээр чоруктуң орнунга удурледир сүмележип, санап, боданып алыр болза эки болгуй дет, хүндүлүг эйлиг-хемчилер.

АМ БЫЛДАҢНАВАС БОЛЗА...

Ол-бо талазынче былданнаарыга «салымныг» чүве дег чораан улус болгай бис. 30 чылдарның эгезинде Тыва-га колхозтарны (бөлүмиерни) тургузуп эгелээш, оон оларны тараткаш, МАЭ (мал ажылының эштелгези), ЧАЭ (чер ажылының эштелгези), МЧАЭ (мал, чер ажылының эштелгези) тургузуп, оон соонда олардан колхозтар организастап, оларны улаттыр каттыштырып, өлүг үеде оларны катап бичи совхозтар, колхозтар кылдыр «үүредип» эгелединис. Оон ужурунда шагда-ла кагдынган, эвзиреэн колхозтар төптери турган, сөөлүг үеде салбырлар апарган суурлар катап «сегип» эгелеп турары өөрүнчүг болбас аргажок. Ындыг суурларның бирээзи — Бии-Хемге 1959 чылга чедир 10 ажыг чылларда «Кызыл сылдыс» деп колхозтуң төвү турган Ленинка суурунуң чүрттакчыларының июнь 20-де «Мээң суурум» деп байырлалы болган.

1940 чылдың чайынындан эгелеп Туранга школаже болган чазын школадан Баян-Колче чанарда бо суурну таварып эртип турар апарган мен. Ынчаарда чамдык улус бо суурну аная баштай бажып тудуп, чүрттап эгелээн гараачының ады-биле Мороозка деп-даа адап турар чүве. Суурнуң үстүү талазында бөлүк улуг хаактар бар боорга, тывалар ону Хаак-Адаа деп-даа адап турган. Ук суурга колдуунда-ла орус тараачынар чүрттап турган болгаш соң чоогунда тараа шөлдерин ам-даа оларның ады-биле Иванов, Матин, Секачёв ховуву база бирээзин тывалар ховуу деп эрги аттары-биле адап турар ийин. Ада-чүрттүң Улуг дайынынга киришкен бо суурнуң чүрттакчыларындан 29 кижи ээп келбээн. Оларның иштинде кады төрээн алышкылар Андрей, Павел, Митрофан, Федор Федотович Глухенколар, Митрофанның оглу Спиридон Глухенко, Андрей Андреевич Путинцев болгаш оон ооллары Гаврил, Григорий, Глеб, алышкылар Илья, Петр Секачёвтар, Гаврил, Иван Рябовтар, Кузьма болгаш Василий Якубов адашкылар кирип турарлар.

Дайын сөөлүнде турган «Оюн-Шин» МЧАЭ-ниң орнунга 1948 чылдың чайынында «Кызыл сылдыс» колхозту организасташ, оон даргазынга фронтучу, ам бистиң аравыста чок Михаил Андреевич Чихачёвту сонгуп алганнар. 1959 чылдың март 1-ге чедир оон соонда колхозту Петр Касович Айыжы, Виктор Чапхеевич Шактар, Василий Егорович Шевцов олар база даргалап турганнар. Виктор Чапхеевич Шактар оон соонда Тарлатга, Улуг-Хемниң Чаатыга колхозтар даргалап чораан, ам Ак-Туругда Чүрттап чор боор. 1951 чылдың чайынында Ленинкага ачам сугта шөлээлеп турумда колхозка ГАЗ-51 маркалыг чүүк сөөртүр чангыс машина турган болгаш хамык ажылды аътты-биле кылып турган чүве. Ол чангыс машинаның чолаачызы турган Владимир Антонович Секачёв чоокта чаа пенсиялаш, ам Туран хоорайда чүрттап орар. Комбайнларны тарааны сөөртүрүп, чаштыр тарааны чедирип, аттыг ажылдаарынга колдуунда хөрээженнер киржип турган. Оларның эң улуу Маады Даадырович Шактар ооң аъттарын ашак-ла тывалап тургулагылаар-даа болдур ийин. Тудуг бригадазынга Алексей Матвеевич Рябов (шолазы Сөөк-Хаай) деп ашак турган. Бригададан моорзук эъди эккелгеш, хаван оглунуң эъди деп мегелеп турган, кадайынга, уруунга ону чидиртипкеш, сөөлүнде оларга кончуткан-даа турар кижи. «Сөөк-Хаай мени мегелеп турган, моорзук эъди чидиртипти» деп, оон кадайы Фөкла утбай өөрү тыва кадайларга-даа хөөреп орган боор чүве болгай. Ол үеде колхозтуң малы ындыг хөй эвес. Саар инек, хаван, дагаа фермалары, 4-5 хире кодан хой, өшкү. 200 хире чылгы турган. Колхозтуң эң баштайгы, эң дээре хойтургинин дүжүдүн октябрь 5-те чаттан кылын өл хар базыптарга, хоорайлардан келген шефчилер-биле кады тарааны сиген кадыыры-биле кесчип, хөпээннеп, улуг-хүн санында тарааны молотилка-биле ховуга соктадырынга (бастырарынга) кыштадыр дузалажып келген бис. Күзүн тарааны кезип турган Кызылдың ном үндүрер черинден шефтеп келген О. Хойлакаа, Н. Тава-Самбуу, И. Медээчи, Н. Парфенков олар бистин чаңгыс өрээл бичин бажыңывыска күзедир чүрттадылар. Далайга дамды дуза болур деп билип турганывыс ол-дур ийин. Чон ортузунга агитация, пропаганда ажылынга, клуб ажылынга башкылар-даа, суурнуң кижи эмчизи Надежда Ивановна Кочнева-даа, клуб эргелекчизи турган, сөөлүнде партия ажылдакчызы чораан, элекке мөчээн Удумбараа Бүлчүнеевич Оюн-даа идеейлиг киржип турдувус. Бистиң ынчаарда үндүрүп турган агитхуудустарывыс Тыва автономдуг областың культура эргелелиге делгелгелерге үргүлчү макталып турган.

Бир катап сиген кезип турда чамдык аътты-ла эртеп тыпаан дээш агитхуудус чүрүп орувуста, Оюн Удумбараны аът кадарчызы Даваа Хайдыпович кел дидиг. Ол чеде бээрге: «Мени чүрүвайн көр, ам дораан аъттарны тып көр, мен» деп дилеп турган болду. Шин, концерттерге база киржип турган бис. Бир мыңдыг таварылга сагыжмдан ам-даа ыраваан ийин. 1954 чыл үезиде суурга Саян артыңдан артистер келген. Олар клуб чаныгга дүжүртүнүп турда, оларның сарбашкынын көрүп каалы белиңизер Хорлуу кадай хөөкүй бичии оглун чедип алгаш, суур алаанда орукка чүрээмейлеп халып турган болган. Кажан концертке сарбашкын ойнай бээрге, бичии-даа, улуг-даа улус арай сестиксеп, ыыт-ла чок орда, бистиң бичии уруувус Оля: «Мээң сарбашкын акым ол бе?» деп алгырыптарга, хамык улус кара баары каткыже каттыржып, ам харын хөлүг апарганнар болгай.

Бо чүүлдүң эгезинде бижээним шаптараазының, бартаазының чүүлдер Ленин башкының адын эдилээн бо суурну база оюн эртпээни билдингир болгай. 1958 чылда чүрттап машина-трактор станцияларын (МТС) тарадып, трактор, комбайннарны колхозтарга сатканының түнелинде, акша-хөреңги болгаш септелге техниказының четпезин «Кызыл сылдыс» колхозту Өөк суурда «Искра» колхозка каттыжып аарыны-не албадапкан. 1969 чылда «Искра» колхозка Сушьтуң «Гиилелге» колхозун каткаш, совхоз кылып каан. Бүдүүлгени мөөнүзөринге сылдап алгаш, совхозтуң дирекциязы сөөлзүреди Ленинка, Могай суурлардан малды, техниканы совхоз төвүнче шилчиткеш, бо суурларны сандараашкынга таварыштырган, аная турган эге школалар хагдынгылаан, ажылчыннар Өөк суурже көшкен турган.

Сөөлүг чылларда амыдыралдың негелдезин ёзугаар Ленинка суурну катап тургузар талазы-биле ажыл чоруп турар. 120 бызаа кажаазының тудуу доозулган, 200 инек кирер кажаның, оон сүт хүлээп алыр черикиң тудуун бо чылын доозар. 2 чүртталга бажының бо чылын база немей тудуп турар, а 2 чүртталга бажыңнарын ажыглалга киирген. Ынчалзадаа эрткен чылын-на таваан салып эгелээнин школа, садиктиң тудуу ам-даа доозулбастааш турып бергени хомудаанчыг. Өөк ортумак школазының интернадын 1988 чылда далаш-биле хаап каапкан. Ынчангаш бо суурнуң школазын тудуп алгыже чедир өөренниктилерни Сушь школазынга, интернадынга өередир апаар. А ол школа, интернаттың тудуглары тар, эрги болгаш таарымча чок болуру билдингир.

Бо бүгү шаптараазыннар турза-даа, Ленинканың чүрттакчыларының уруг-дарыы аная торулбайн, күрүнезинге, чонунга бараан болуп чорууру өөрүнчүг. Эренчин Николай болгаш Хөлүкпаа Валерий оларның бригадалары белик дужут дээш демиселдиң мурнуку одуруунда туржуп турарлар. Эрткен чылдарда оларның механизаторлары база-ла чарыштын тиилекчилери болуп келгеннер. Көдээ ажыл-агыйга Галина Ырымаевна Кара-кыс, Федор Васильевич Кукарин (Иркутск облүүсүүм даргазының агроүлетпүр талазы-биле оралакчызы), Долумчаа Маадыевна Монгуш, Александр Байкараевич Начынак, партиисовет организарга Кинмаа, Хандынмаа, Андрей Юмбуулар, Михаил Бичии-Уруг, кадык камгалал органнарынга Мария Эренчинова, Сергей Маады, Дарыймаа Байкараевна Куулар, башкылар Болат Маады, Александр Кукарин, Татьяна Эрелчинова, эртем ажылдакчызы Андрей Ашак-оол, удуртукчу ажылда Мария Оюновна Монгуш, Мария Кылчан-оол болгаш өскелердаа чонунга эки бараан болуп чорууру өөрүнчүг-дүр. Оларның чамдызы — мээн өөренниктилерим.

Михаил ДАМЧАЙ.
Куш-ажылдың хоочуну.
Туран хоорай.

Кижилер болгаш үе

Содулай үгбайның ажылдаары өскелерге үлегер болуп турду. Оон өөрүн иштн Маады Норбаевич Өпей-оол, мээн ачам Кан-оол ашак иелээн дөрт тергелиг Турандан керосин, солярка сөөртүп турган, сөөлүнде «Кур болгаш курукан черлерни шинээдип алыры дээш» деп медаль-биле шаннатканнар. Аътар-биле чүүк сөөртүрүнге Маады Енданович Шойлаа, Кызыл-оол Маадыевич Седенбал, Биче-оол Дөңгүр-оолович Маады болгаш өскелер-даа дыка ынак турганнар. Биче-оол Маады аът ажаан турган болгаш «Конюх» деп шолалыг турган. А бодуу ийи-бирээлепкенде суг «дөрт чүгүрүк аъттыг Дөңгүр-оол оглу мен» дээр кижи. Тудуг бригадазынга чээрби шаа кижилер доктаамал ажылдаан, тудуг-даа, одаар-даа ыышты аъттар-биле сөөртүп турдулар. Республикага тудуг бригадаларының тиилекчизи болганы дээш оларны 1952 чылдың эгезинде ажылчы чоннар депутаттарының область Советинин болгаш партия обкомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаннаан. Ынчаарда оон бригадири С. К. Токаның «Бүлчүүнү ирей» деп чечен чугаазының маадыры Оюн Дамбаевич Бүлчүүнү ирей турган чүве. Тукту ол хүлээп алды-даа, ынчаарда, Ынчалзадаа суурга колхозту үжен ырак ажыг орус өг-бүле турган болгаш оларның тывалар-биле эп-найыралы бызыг турган. Ол үеним орустарының тывалары база кончуг. Ылангыя ховуу бригадири Василий Родионович Кукарин, оон өөрүн иштн шүүт арыг тывалаар улус турду. Хол-биле сиген сараттап турган Маады Шыжаевич Моорзуга баргаш: «Күжүр Моорзуруун шыдалы дээрге ыыс хайыракан-биле дөмей-ле болдур ийин» деп, Кукарин ашак ону мактап моорзуга Маады Серенович Седип ашак турган. Чүве чугаалаарда үргүлчү-ле «Ленин ынча дээш» дээр болгаш Ленин-Седип деп шолалыг чорду ийин. Ол үеним кадарчыларыкдан ам бистиң аравыста Өөк суурда чаңгыс Үрүле Байкараевич Сүрүн-Хуурак чүрттап чоруурдур.

Машина, трактор көвүдеп келгенде, механизаторлар Бике-Оолак Бурнаевич Маады, Григорий Егорович Шевцов, Маады Шуукаевич Чамыян, Николай Романович Көк-оол (олар иелээн Куш-ажылдың Кызыл Тук орденниг чордулар). Владимир Афанасьевич Шевцов (чаа трактор ал чораан шаннаткан медалын ап четтиклеп мөчээн), Николай Александрович Гончаров болгаш өскелер-даа дыка эки ажылдап чордулар.

Бо суурнуң эге школазынга каш чыл эргелекчилеп, чонбиле быжыг харылзаалыг чораанымны өөрүшкү-биле сактып чоруур мен. Мээн мурнумда бо школага сөөлүнде, Тыванын чырыдыышкын ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы болуп, ол чылдарда ажылдап чораан Татьяна Сергеевна Слободчикова, Рязань областан Тывага келгеш чүгле үш чыл иштинде тыва дылды арыг чугаалаар, сөстерин чугаа кезектеринин болгаш домак кежигүннериниң аайы-биле арыг сайгарып өөренип алган, сөөлүнде райсно инспектору турган Михаил Васильевич Мастяев болгаш өске-даа шыырак башкылар ажылдап чораан. Хадын чүрттүг Надежда Семеновна Осипова база аная дыка ур ажылдаш, аная салбыр эргелекчизи турган өөрүн иштн Виктор Степанович Рябов-биле ам Аржаанда чүрттап чоруурлар. 1952 чылдың июнь 20-де «Мээң суурум» деп байырлалы болган.

1940 чылдың чайынындан эгелеп Туранга школаже болган чазын школадан Баян-Колче чанарда бо суурну таварып эртип турар апарган мен. Ынчаарда чамдык улус бо суурну аная баштай бажып тудуп, чүрттап эгелээн гараачының ады-биле Мороозка деп-даа адап турар чүве. Суурнуң үстүү талазында бөлүк улуг хаактар бар боорга, тывалар ону Хаак-Адаа деп-даа адап турган. Ук суурга колдуунда-ла орус тараачынар чүрттап турган болгаш соң чоогунда тараа шөлдерин ам-даа оларның ады-биле Иванов, Матин, Секачёв ховуву база бирээзин тывалар ховуу деп эрги аттары-биле адап турар ийин. Ада-чүрттүң Улуг дайынынга киришкен бо суурнуң чүрттакчыларындан 29 кижи ээп келбээн. Оларның иштинде кады төрээн алышкылар Андрей, Павел, Митрофан, Федор Федотович Глухенколар, Митрофанның оглу Спиридон Глухенко, Андрей Андреевич Путинцев болгаш оон ооллары Гаврил, Григорий, Глеб, алышкылар Илья, Петр Секачёвтар, Гаврил, Иван Рябовтар, Кузьма болгаш Василий Якубов адашкылар кирип турарлар.

Дайын сөөлүнде турган «Оюн-Шин» МЧАЭ-ниң орнунга 1948 чылдың чайынында «Кызыл сылдыс» колхозту организасташ, оон даргазынга фронтучу, ам бистиң аравыста чок Михаил Андреевич Чихачёвту сонгуп алганнар. 1959 чылдың март 1-ге чедир оон соонда колхозту Петр Касович Айыжы, Виктор Чапхеевич Шактар, Василий Егорович Шевцов олар база даргалап турганнар. Виктор

ТӨӨГҮНҮҢ БАРЫМДААЛАРЫ

Шагаан-Арыг дугайында чамдык бодалдар

ЧАҢГЫС ШАГААН-АРЫГ ЭВЕС

Хоорайлар, суурлар кижилер-биле дөмей: төрүттүнүп тургустунар, чечектелип өзер, чамдыкта чок-даа апаар. Тывага кайы-даа черлерден артык хөй кода-хоорайлар кашла чылдың иштинде тургустунуп, хөгжүп келгенин боттарывыс билир бис. Чижээ, Ак-Довуракты ап көрээлинер. Аная даг-дүгүн казып, арыглаар дээш тургустунган хоорай-ла болгай. Шынап-ла, даг-дүгү арыглаар фабрика ам таптыг-ла үжен чылдың дургузунда ужук-соксаал чокка ажылдап, делегейде сурагжый берди.

Оон өске чижек кылдыр Хөгу-Аксы суурга турган «Тыва кобальт» комбинатты ап көрээлинер. Ол база-ла Ак-Довурак хоорайын, ында «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чажыды-дыр.

Ынчаарга Шагаан-Арыг хоорайның туттуганы, оон амыдырал-чүртталгазы база-ла Ак-Довурак хоорай, Хөву-Аксы суур-биле кара олчаан дөмей деп болур. Амгы үеде Тыва Республиканың бо үш үлетүр будүүрүлелиг черлериниң таварышканы болгаш таваржып-даа турар бергелери база дөмейлешкек. Ону төөгүнүн барымдаалары көргүзүп-даа турар. Ынчангаш Шагаан-Арыг дугайында бодалдарны илередикседим.

Аная, ынчаарда Чаа Шагаан-Арыг турар деп төлевилээн черге, тудуг ажылдары 1970 чылда эгелээн. Тудуг бодаа үннерде үргүлчүлээн, ындыг-даа болза кончуг шүүшеп, эрээш күш-биле кылдыныр турар. Эн-не баштай тудуг ажылын КМК-18 дээр тудуг организациязы эгелээн. Оон соонда «Шагаан-Арыг тудуг» трест организаттынган. Оон элээн үе эрткенде безин тудугжу-кадрлар белетээр ажыл чорудайн турган. Ылангыя үндезин чүрттакчыларының саны кончуг эвээн. Ийи-чаңгыс, улуг мергежилдиг кадрлар турганы шын-на харыы. Чижээ, дугаары 586 КМК-ның удуртукчузу турган М. А. Кыргысты трест шугумуче шилчиткен-даа болза, төлевилел киллизинге арттырган. Ол талантылыг аныяк удуртукчуну янзы-бүрү чылдагааннар-биле тудугдан үнүп чоруурунче албадаан. М. А. Кыргыс Кызыл хоорайже көжер ужурга таварышкан. Аная баргаш, ол партия хооркомунга ажылдаан, а бо хүннерде республикада тудуг каттыжыышкынында, оон удуртулгазында ажылдап турар.

Кадрлар айтырыын шак ынчаар кошкак шиптирлеп келгениниң түнелинде, «Шагаан-Арыг тудуг» трест бүрүп дүшкен, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынче шилчий берген. Трестке хамаарыгалыг турган тудуг организациялары биче бүдүрүлелер, кооперативтерже шилчээн. Чаа үеник салдары бар болбайн аая. Ынчалза-даа чаа хоорайның тудугжулары ажыл чок турып алган. Бууразшкынының эге төөгүзүнүн бир барымдаазы ол эвес пе бе?

КАДАГ, МАНЗА, БЕТОН ЧОКТА

1992 чылдың кол тудугларының бирээзинге Шагаан-Арыгда цемент заводу хамааржыр. Бо чугула заводту тудар-тутпас дугайында чугаа республика солуннарының арынарыгга удаа-дараа үнүп турганын утпаан боор силер, помчукчу. Ам оон салым-хуузун «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат үзе шиптирлээр дей берген, азы шынын сөглээрге, шүүт соксадының кырында келген. Чыл эгезинден бээр ол тудуг шөлүнде сес бригада ажылдаан аттыг боон келзе-даа, тудугмонтаж ажыллары шоолугда дөгүлээн. Заводтун ханаларын быжыглаар демир баганаларның тавва салдынмаан. Аная цемент хоюдуундан кылыр демир-бетон херек болгай. Дөрт ай иштинде хөреглезе чогуур 1 тонна 200 килограмм электродтарның чүгле үш чүс чеден килограммы алдынган. Маңза, туйбу, цемент шүүт чок. 128 тонна арматура алыр турган, 10 тоннаны эккелген.

Тудуг материалдары чокта тудугжулар чүү кыдырыл? Бо талазы-биле айтырыгны «Тыва тудуг» каттыжыышкынының мурнунга комбинаттың удуртукчулары (В. М. Сегбе, П. В. Дмитриченко) каш удаа өөдүрген. Керээлиг организацияларның, чагыкчыларның төлээлери-биле хурал-суглаа-даа эрттирген. Чок материалдарны тывар, тудугчун чорун турарының дугайында айда бир удаа дугуржуп чугаалажыр болганнар. Ам байдал эжижиир туржук, дорайтан турар. Бо чылын ажыглалга киирер 65 аал чүрттаар бажын, музыка школазы, санэпидстанция, халдавырлыг аарыглар салбыры дээш ышкаш чугула тудугларда шимээн-даваш чок болдур ийин. Тудугжу ооллары көөрге, вагончугажыда олурупкан аная-ла хөөрешкен, көзерээн-даа олургулаар.

КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Шагаан-Арыг хоорайда ам ийи кол чагыкчы артын калган. Он дээрге райкүүскомунуң капитал-тудуг киллизи (начальниги Г. Г. Никитин), Шагаан-Арыг цемент заводу (директору А. В. Глуховченко). А кол керээлиг организация — «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат. Аная «Чүртталга», «Шанс», «Темп» кооперативтер, «Үлетүр тудуг», «Авангард», «УМ-8», «ПАТ-11» деп биче будүүрүлелер улажы бээр.

Капитал-тудуг киллизинин ажылдакчылары, цемент заводунуң удуртукчулары тудугжуларның ажыл-ижин хүн бүрүде контрольга албайн турар. Оон түннелинде тудугжуларда үрей кылыр чүүлдер көвүдээн. Ай иштинде кылын келген тудуг-монтаж ажылдарының түнелдерин наред хаар үелерде хүлээдир дээрге, телевилеледен хенсиг-ле хажыдыышкын болурга, ниитн кылдынган демчээлдер хүлээп алдынмас. Ынчангаш тудугжулар акша-шалын чок артып каан турар.

Тудугжуларда тускай эртемниг специалистер чедишпес. Хамык эде кылыышкынарын үнүп турар дөзү ында Оон-биле чергелештир тудугжуларның арга-мергежили база-ла бедик эвес.

Ол-ла бүгү эде кылыышкынарны база акша-хөреңги талазы-биле кызамдаашкынларны алгаш көөрге, цемент заводун тудар дугайында сагыш салыр чаңгыс-даа дарга чок ышкаш апаргылаар. Ол чугула тудугнун хуусаады узаан-тудум, шүүт хаая кааптаарыга база чедирип болурунун айылы тургустунуп келген дизе частырыг болбас.

Күүскомунуң капитал тудуг киллизи база ол ышкаш цемент заводунуң администрациязы бо хүннерде сыр дедир турушту эвлеп турарын база айтыр апаар. Каш чыл улаштыр аная турып келген улуг-улуг объектилерже ажылчын күштү мөөнүзөр, тудугларның темпизин дүргедедириви орнунга киллис болдунуң ажылдакчызынга ийи каът тууйбу бажын-ордуну тудуп турар. Ол ажылдакчы чаагайжыттынган бажында чүрттап орар болгай. Ийи-чаңгыс аал чүрттаар бажыннар тудуунга киллистин кичээнгей салып турарының өске-даа барымдаалары бар.

«Балык бажыдан эгелеп чыдыыр» дээни ышкаш, Шагаан-Арыгда үш дарга В. М. Сегбе, Г. Г. Никитин, А. В. Глуховченко олар аразында харылзаа чок ажылдап, тудуг-суурнуң хөгжүлдезинге шаптыктап эгелээн дизе черле чөп. Кижилерни ажыл-биле хандырары, оларга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени чедирери удуртукчулардан дорт хамааржыр. Шагаан-Арыгда тудугнуң орта туттунмайн турарыгга буруулуг улустар ол-дур.

Социал айтырыгларны шиптирлээринге база материал-техниктиг баазаны быжыглаарынга тудугжуларның улуг-хуузу улуг дээрзи билдингир. Оларның ажыл-ижин чамдыкта солуннарга чырыдып, мактап турары-даа чүүлдүг. Ындыг турбуже, кылган ажылдың шынарынче сагыш салбас, буу хаалаар чоруктар кайы көвей. Оон кол чылдаганы тудугжу кадрларже сагыш салбайн, оларның мергежилин бедидер дугайында бодавайн турарывыста.

Сөөлүг чылдарда «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадында ажылчыннар барык чок болган. Кажан аная трест турда, тудугжуларның саны мүн чедип турган болза, бо хүннерде комбинатта чеден-сезен хире-ле кижи арткан.

Тудугну акшаландырар, тудугжу болгаш инженер-техниктиг кадрлар-биле четчелээр хемчеглерни чоокку үелерде ларый алыр болза эки апаргаш. Цемент заводунга ажылдаар специалистерни бөгүн дораан тывары чугула. Ындыг кадрлар бисте бар-даа, Оларны өскээр ажыглай бергениивис хомудаанчыг. Чижээ, Красноярскиниң цемент заводунга ажылдап турган, чүвенин ужурун биле берген М. К. Анай-оол аная кандыгда хамаарылга чок, сыр өске ажылда баргаш болгай. Даг институдун дооскан дээди эртемниг инженер Г. М. Анчымаа тудугжу болу берген. Инженер-энергетик В. К. Пюрюна райкүүскомунуң иштики херектер киллизинде. Бо даанзыны оон-даа уламчылап болур. Оон-биле чергелештир тудуг-киллизинде, цемент заводунуң дирекциязында тус чер чүрттүг кижилер шүүт чок боон турарын база айтыр апаар.

Бир эвес Шагаан-Арыгга цемент заводу туттуна бээр болза, оон продукциязы чүгле районга эвес, харын база бүгү Тывага дыка ажыктыг болуру чугаажок. Ону харыгдаа республика даштынче үндүрүп, арыг орулганы киирип ап болдур. Ынчангаш ол заводту тудар болгаш аная келир үеде ажылдаар-даа кадрлар-биле ону амдыгаастан четчелеп эгелээри чугула. Ынчанмас болза Хову-Аксында болгаш Ак-Довуракта комбинаттарга болганы ышкаш, «кадрлар чоргулай барган, ам канчаар силер?» — деп, алгыржыр кижилер амырай-ла бээрлер боор.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Шагаан-Арыг хоорай.

ХАЙГААРАП КӨРЗҮВҮССЕ

Мынча чылдар иштинде кижи кандыг чүвеге таварышпас дээрил. Амыдыралдың эжизин-даа, багын-даа көрүп, өөрүшкүге, мунгаралга-даа таваржып чордум. Ынчалза-даа чартык өскүс уругларымны бодумнуң хайгааралымдан кажан-даа ыратпаан мен. Чаңгыс дүне уруум азы оглум бажыңга хоймайн баар болза, ол дүне үйгүм-даа келбес, эртенинде дораан сураглап эгелээр мен.

Чаңгыс не кижи хөй уругларны өстүрери берге болбайн аан. Оларны кижизидери оон-даа парын. Мен оолларым бичии турда, та чеже ажылмдан шөлээ дилээр кижи мен. Олар бөө-ле орус, тыва эштери-биле каттыжа бээр чүве. Чок болза, кичээлдеи дескен, эштериниң дачазында барган боор, чок-ла болза, таакпы-даа тырта бээр, машина-даа ооллар мунуптар, мен ону узамдыктырбайн дораан сүржүт турган, ол эштериндан чарар турдум. Чоок суурларже-даа чорүй барган боор. Индик-хевин-даа туразы улуг эштерге хунаап алган баар. «Аванга ыыттаза, чугаалаар болзуза шорук, бистиң аная сүрер» — деп каарга, олар менээ черле ыыттавас чорду.

Бичии-ле кошкаш кыынар болза, олар алдырбайн барып болур. Ынчап чораан, уругларымны, оолларымны өстүрүп алдым. Кыстарым эртембилиг чедип, өөлүг-баштыг, ажы-төлдүг чүрттап, ажылдап чорлар. Оолларым өскен, 17-19 харлыг ашактар болдуг. Ам харын акша-даа ажылдаптар шоорг апаргаш.

Уругларымны өстүрериниг, кижизидериниг мээн ажылдап турар коллективим, эш-өөрүм дыка-ла дузалап келген, оларның дузаазын кижи кайын үттүр деп. Эки коллективке ажылдаары мен ышкаш чаңгыс не кижиге үйүг өөрүшкү, деткимче болуп чорду. Бодуунуң дугайын бижиир дээн кижи бе деп бодаваан, мээн оолларым ышкаш ооллариың чаржынчыын, чөгенчиин көргеш, мунгараш, мону бижиир болдум.

Бир улуг-хүүде Кызылдың төвүнде базаарга кылаштап чорумда, ыыт эвес ыыт үнген, кайгай берген мен. Чүү болган чоор дээш, көре бердим. Элээн хөй бөлүк эзирик ооллар элээр чаңгыс ооллу эмеглеп эттээн турлар. Оон-моон улуг улус арай деп соксадын кагдылар. Ол чаңгыс эжин акша негээш, аксы-думчуудан хан төгүлдүр бажыңче теп турда, кижи көре албас болду. Кандыг кончуг ажыг сугга бердинген, арага ижиксээн чүве, кижи көөрге, бичии ооллар-ла чорду.

Оларның аажы-чаныын үрелгении, каржы-хажагай апарганын, эш-өөрүнге кам чок, өске улуг улустарны хүндүлеп билбезин көргеш, кижи чөгенип, мунгарап каар чорду. Хөөкүй эжин борбак бажыңче хайыра чок камнавайн өлүр болза, өлүп дээн ышкаш, кара туразында теп турда, базаарда хамык чүве саткан өске нацияның чону кайгап, боттары аразында чугаалажып, каттыржып турарга, сактырга, амырап, кыжырып турганзыг-даа.

Каш борбак боттары, сөөк хунаашкан ыттар ышкаш, улус аразынга сокчуп, ыймактажып турарып бодааргa, мелегей, угааны тепип калган улус-даа сагышка кирер. Чүү ижилкен улус ындыг кончуг сагыш-сеткилиг саймаарап, бодаар, сактыр чүвези үүгле арага апаар чүвел?

Бичии ооллар бот-боттарын кончуг өттүнчүр боор чүве. Эжи чараш хептиг болза, ону өттүнүксээр, ынчаар кеттинеринг күзээр, индик-хевин багай ооллар, уруглар школадан оспаксыраар, эш-өөрүнден ыадыр, ада-иезинден ону негээргe хоржок болза, олар школадан дезал, өскээр толап чоруп каарлар. Мээн эш-өөрүм аразындан безин ындыг таварылгаларны каштыг-даа көргеп мен. Оглу кроссовка, спортчу костюм дээрге, ону ким салып шыдаар боор дээр, ону саныл бербээн дээш бо ооллар товаа-даа чораан.

База бир чижек. Апрель төөчүзүнде 11 шак ажа бергенде, ыттар эзрип турып берген, ажикке чеде бээримге, бичии ооллар «Кымга чор сен, үүгe келдин?» деп айтырдым. «Эштеримдеи айтырып алдым, хонуп алыйн дээш» деп бо. «Адыын кымыл, ада-иеи бар бе, өөренип тур сен бе, ажылдап тур сен бе?» деп база айтырыгладым.

— Чок, мындаа ажылдап турган мен, ам аная чоруп тур мен — дидир. — Адым Аяс, авам, ачам Каа-Хем районд

СЫНАҢ-ООЛДУҢ АЪДЫ ДЭЭШ

Хөөмейжилерниң делегей чергелиг симпозиумунга тураскааткан тыва хүреш маргыдаазы Кызылда «Хүреш» стадионга хөй көрүкчүлериг солун эрткеп. «Арзылан» спортчу клубтуң шаңналы дээш болган бо маргылдааны организастаар мурнунда стадионну көрүштүг кылдыр дерээн. Индирде республиканың чазаанын удуртукчулары, Швециядан, Япониядан, Моолдан болгаш оон-даа өске черлерден келген даштыкы аалчылар хүрештиң эгелээрки четтикпейн манап ордулар. Чүге дизе оларның чамдыызы тыва хүреш дугайында чүүдаа билбес, кандыг хүрежил бо дээрзин дыннаваан-даа болуп турар. Ылангыя Япониядан келген аалчывыс хөөмейни он беш чыл дургузунда шинчилеп, бижидим келгендаа болза, тыва хүрешке канчаар хүрежирян билбес. Харын-даа ону японнарның «Сумо» деп хүрежи-биле дөмей ирги бе деп бодап турган.

Тыва Республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар мөгелериң парадынга чүве чугаалап, делегейниң хөөмей фестивалының Тыва черде эртип турары-биле холбаштыр келген аалчыларга, көрүкчүлерге болгаш мөгелерге байыр чедирген.

Стадионнуң төвүнге 64 мөге девип үүнүп турда, «Дөге-Баарын» чиртиледир ойнап турган. Оон соонда бөлүк сыгытчылар, оларның аразында даштыкыга сыгыт-хөөмейни бараалгадып чораан кыс Валентина Чүлдүм база эрлер-биле денге хоюннадыр сала бээрге, чоргааранчыг-даа чорду. Ол үеде Сүт-Хөл районда хоочун мөге Николай Сынан-оолдуң шүүлген мөгеге тыспыр дээш эккелген бүрүн эзер-чүгениг аъдын оон дүнмазы база-ла республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Уран-оол Донгак мунгаш, торгу тонуп хөлбеңнедир стадионну бир долгандыр чедирген.

«Арзылан» клубтуң шаңналдары дээш болган бо маргылдаага республиканың шыырак дээш мөгелери Владимир Монгуш, Тес-Хемден келген мөгелер Сүктер Шимет, Максим Дажываа, Өвүрден Орлан Кызыл-оол, Улуг-Хемдеи Артур Ейдан, Эрзинден Василий Чазыр, Арыскандан Владимир Саржат-оол, Мөнгүн-Тайгадан Анатолий Саян болгаш оондаа өскелер келген болган.

Чоокта чаа хостуг хүрешке «Азия төвү» шаңнал дээш маргылдааның соонда «Найырал» хүрежинге аът салган мөге Владимир Монгуш ийиги дөрүзүнүг салыгда октадыпкан, бо удаада чер албайн (Төнчүзү. Этези 1-ги арында).

бирээзи Геннадий Чаштың өөренкчизи Японияны төлөөлеп келген Лео Тадагава хөөмей-сыгытты күүседирин шенеп көрдү. Япон черге тыва хөөмейниң суртаалчызы болур ол кижиге көрүкчүлер байыр чедирип, чечектерни-даа тыыскан. Даштыкы чурттарның төлөөлөри ындыг байдалдыг фестивальга киришти.

Бо фестивальга бир онзагай болуушкун аныяк хөөмей күүседикчилериниң немежип келгени болур. Бурунгу тыва хөөмей салгалдан салгалче дамчып келген болгай. Анаа бадыткалды база көрүп болур бис. Сураглыг сыгыт-хөөмейжилер Санчы Кызыл-оолдуң оглу Санчы Беженбил, Хуиштаар-оол Ооржактың оглу Виктор Хуиштаар-оол, уруу Шончалай, Ак-оол Кара-Салдың оглу Анатолий Кара-Сал олар адаларынып сыгыртып-хөөмейлээр аянын бүрүүнү-биле шинээдип, салгап алганын бадыткап шыдаанар. Ол ышкаш Америка, Франция болгаш өске-даа даштыкы чурттарга уран талантызын, сыгыт-хөөмейни бараалгадып каапкан Олег Куулар, Геннадий Чаш, Анатолий Куулар, Геннадий Тумат, Герман Куулардың күүседиглери көрүкчүлериң болгаш жюри кежигүннериниң бедик үнелелип алган.

Фестиваль үезинде хөрээжен күүседикчилерниң көзүлгени база солун. Францияга болган улустуң аас чогаал фестивалынга киржип чораан Валентина Чүлдүм болгаш Шончалай Ооржак эр улустан дудак чок сыгыртырын көргүскеш, даштыкы чурттардан келген аалчыларны кайгаткан. Чаа кестүп келген Мөнгүн-оол Ондар, Аяс Данзырын, Шолбан Күжүгет, Андрей Өпей, Буян Донгак, Аян Монгуш, Анатолий Шимит олар көрүкчүлериң уран талантызы-биле магаладып, келир салгал дээрзин бадыткап, кижи бүрүү тускай аянныг, үнүт болуп, хөөмей уран чүүлүнүң ёзулуг мастерлери болуп болур дээрзин көргүскен. Ол ышкаш сценага ак-ак бөрттер кеткеп, ча-согун азыраан, хөректээштерлиг, тыва тоннарлыг кижилер үнүп келирге, бо чүү мындыг улус тыпты берди, киноларда басмачылар сагышка кирер диживп, көрүкчүлер баштактанып орза-даа, оларны чылыы-биле уткып алды. Ол дээрге Сүт-Хөл районуң «Самына» аас чогаал ансамбліниң бот-тывынгыр артистери-дир. Оларның ийик-хеви көрүкчүлерге чиктиг болуп көзүлзе-даа, сыгыт-хөөмей талазы-биле өскелерден дудап калбаанын шынаытканнар. «Эртинелиг Тыва», «Мөнгүлектиң сыры» ансамбльдери база хөөмей-сыгыттың Тывада бедик сайзыралын бадыткап шыдаан.

Улустуң аас чогаалының делегей фестивалын хөөмей-сыгыт мастерлериниң каттышкан ниити хөөмей күүседикчилериниң тыва улустуң ырларын, каргыраа, сыгыт, хөөмей, ыры аялгаларының үделгезин-биле күүседикчи көрүкчүлериниң, жюри кежигүннериниң, аалчыларның сагыш-сеткилдеринге артып калган.

дыннаксаачыг-ла чораан. Тыванын улустуң хөөмейжизи деп хүндүлүг атка төлептиг болган Сундукай Мөнгүш бодунуң күүсединиң тыва хаанның алганыгларының аянын-биле күүсеткени онзагай болган. Хөгжүм хереселдериниң кылыкчызы, сураглыг хөөмейжи, Тыванын улустуң хөөмейжизи Маржымал Ондар бодунуң адын бүзүредип шыдаан. Өвүр райондан келген, делегей чергелиг фестивальдарның, көрүлделериниң каш дакпыр лауреаттары, сураглыг сыгыт, хөөмейжилер, алышкылар Николай, Валерий Мөнгүштар тыва улустуң ырызы «Алдын дашканы» сыгыт, хөөмей, каргыраа аяны-биле күүседи бээрге, көрүкчүлер дыка сонуургаан. Хөөмейниң хоочуннары Дырышпан Мөнгүш, Кара-оол Тумат, Лазо Мөнгүш оларның күүседиглери үзүктел чок адыш часкаашкыннары-биле доозулган. Хоочуннар хоочуннар-ла болгай.

Сүт-Хөлдүң «Самына», Бай-Тайганың «Мөнгүлектиң сыры», Кызылдың «Хөөмей», Өвүрнүң «Булаинығның эдискизи», найысылалда «Эртинелиг Тыва», Чөөн-Хемчиктиң «Салгал», Өвүрнүң Торгалыгда «Кара дуруяа» аас чогаал ансамбльдери бот-боттарынга дөмейлешпес тускай аян-хевирлиг, үннүг, ийик-хептиг, хөгжүм-хереселдерлиг күүседиглерлиг болганы-биле көрүкчүлерге өөрүшкүү, чоргааралды, макталды арттырып каан. Тыва улустуң бурунгу уран чүүлүн күүседир талазы-биле бедик мергежилдини хөөмейжилер Чаа-Хөлдеп Мөрген Данзын, Балчыма Коңгар, Барыын-Хемчиктен Кошкар-оол Монгуш, Артист-оол Монгуш, Бай-Тайгадан Сереядоп Күжүгет, канзыт хевирлиг бир-ле дугаар күүсе-

дип келген Мар-оол Сат, Эрзинден Марзи Оолак, Танаа Маадыр, Тандыдан Седен-оол Ооржак, Борис Кунгаа, Мөнгүн-Тайгадан Чамбал Дугул-оол, Балан Экер-оол, Бин-Хемден Виктор Ондар, Тес-Хемден Сады Айдын-оол, Каа-Хемден Владимир Артына, Орлан Куулар, Улуг-Хемдеи Андрей Чүлдүм-оол, Кара-оол Тумат, Өвүрден Алексей Донгак олар көргүзүп, көрүкчүлериниң макталын алган. Ол ышкаш хөөмейлеп өөренип алган чаңгыс чер-чурттуувус Вячеслав Огнев, Владимир Саян база хоомай диртпээннер.

Чамдык күүседикчилер ийик-хевин чаштыр кедип алган, ойнаар хереселдерин каастап апкан, сцена - культуразын сагып билир. Өзулуг профессионал артистер дег ойнай бээрге, чоргаарачыг. Кайыдаа концерттер үезинде даштыкы журналистер күүседикчилерни кинога, чурукка тыртырып ап турду. Оон ыңай ансамбльдер тыва улустуң хөйнүң ырларын хөөмейниң бүгү хевирлерин кириштирип туруп күүседири бо уран чүүлдүң бедик хөгжүлдезин хереченлеп турар.

ХООЧУННАР ХООЧУННАР-ЛА БОЛГАЙ

Июнь 20-ниң хүнү. Эртенги шактардан эгелээш кежээге чедир боостаа-биле күүседир ырларның, каргыраының, сыгыттың, хөөмейниң тыптып келген дамыдарын, ооң төөгүзүн, чүдүлге, этнография-биле харылааларын, ооң тус-тус хевирлериниң чуруумун, нептерээшкининиң болгаш ажыглаттының келгениниң чер-чурт аайы-биле байдалын, сөзүүнүн утка тургузуун, хөгжүм-биле үделгелерин шинчилээр талазы-биле тематиктиг илеткелдерни, саналоалдарын даштыкы чурттардан келген эртемденнер, уран чүүл шинчилекчилери, республиканың эртем ажылдакчылары сайгарып чугаалажып, маргыжып келгеп.

Кежээ 7 шакта улустуң аас чогаалының «Хөөмей-92» делегей фестивалынга киржип келген сыгыт-хөөмейниң хоочуннарының болгаш ансамбльдериниң концерти болуп эрткен. Бир-ле дугаарында Чөөн-Хемчик районунуң «Салгал» ансамбли «Өпей ыры» дээр күүселдези-биле концертти ажыктан. Ол ансамбльдиң хөөмей, сыгыт күүседикчилери Орлан Монгуштун, Буян Монгуштун уран салымчаанының көрүкчүлер магадал-биле көргеп. Тыва уран чүүлүнүң, хөөмейниң хоочуну, Тес-Хемден келген Федор Тау каргыраалай бээрге, Шончалай Ооржак эр улустан дудак чок сыгыртырын көргүскеш, даштыкы чурттардан келген аалчыларны кайгаткан. Чаа кестүп келген Мөнгүн-оол Ондар, Аяс Данзырын, Шолбан Күжүгет, Андрей Өпей, Буян Донгак, Аян Монгуш, Анатолий Шимит олар көрүкчүлериң уран талантызы-биле магаладып, келир салгал дээрзин бадыткап, кижи бүрүү тускай аянныг, үнүт болуп, хөөмей уран чүүлүнүң ёзулуг мастерлери болуп болур дээрзин көргүскен. Ол ышкаш сценага ак-ак бөрттер кеткеп, ча-согун азыраан, хөректээштерлиг, тыва тоннарлыг кижилер үнүп келирге, бо чүү мындыг улус тыпты берди, киноларда басмачылар сагышка кирер диживп, көрүкчүлер баштактанып орза-даа, оларны чылыы-биле уткып алды. Ол дээрге Сүт-Хөл районунуң «Самына» аас чогаал ансамбліниң бот-тывынгыр артистери-дир. Оларның ийик-хеви көрүкчүлерге чиктиг болуп көзүлзе-даа, сыгыт-хөөмей талазы-биле өскелерден дудап калбаанын шынаытканнар. «Эртинелиг Тыва», «Мөнгүлектиң сыры» ансамбльдери база хөөмей-сыгыттың Тывада бедик сайзыралын бадыткап шыдаан.

Улустуң аас чогаалының делегей фестивалын хөөмей-сыгыт мастерлериниң каттышкан ниити хөөмей күүседикчилериниң тыва улустуң ырларын, каргыраа, сыгыт, хөөмей, ыры аялгаларының үделгезин-биле күүседикчи көрүкчүлериниң, жюри кежигүннериниң, аалчыларның сагыш-сеткилдеринге артып калган.

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕН

Республиканың хөгжүм-шин театрынга «Хөөмей-92» делегей фестивалының түңнелин жюри үндүргеп. Байырлыг хагдынышкының үезинде тилекчилер илерээн. Оларга фестивальдың дипломнарын, өртектиг белектерни, лауреаттар деп аттарны тывыскылаан. Тилекчилер кымнарыл?

«Тыва» ансамбль — улустуң аас чогаал ансамбльдериниң аразындан лауреат болган.

Хөөмей, сыгыт, каргыраа, тала-биле ийи-чангыстың күүседиринден лауреат болганнар — **Кайгал-оол Ховалыг, Коңгар-оол Ондар, Анатолий Куулар (Тыва), Жугнээ Зундуй (Моол).**

Фестивальдың дээрги шаңналы — делегейниң Гран-при шаңналды Чөөн-Хемчик районнуң төлөөзи **Мөнгүн-оол Ондар** алган.

Тускай шаңналдарны — **Лео Тадагава (Япония), Спиридон Спиридонов (Якут-Саха)** оларга бергеп.

«Хөөмей-92»-ниң дипломантылары болуп шылгараанар—**Буян Донгак, Геннадий Тумат, Герман Куулар, Анатолий Кара-Сал (Тыва), Хамза Загрединов (Башкортостан).**

Уран талантылыгларның уран чүүл талазы-биле улуг чыыжынга дипломнар болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар — **Аяс ДанзыРын, Шончалай Ооржак, Буян Донгак (Тыва), Балжинням Дармаш, Нанжид Сэнгдорж, Даянбуу Энктайван, Нацаг Тогтох (Моол), В. Анчинов, (Алтай), Е. Улугбашев (Хакасия).**

Делегей «Хөөмей» симпозиумунга тураскааткан фестиваль бодунуң ажылын доосканы.

Сарыг-оол КУУЛАР.

КҮШ-ДАМЫР КУЛЬТУРАЗЫ: терминнер, дамчыдылгалар

«Культура» деп сөстүң утказы кончуг ханы болгаш улуг. «Ниити культура» азы «кижи төрелгетениң культуразы» деп чугаалаар. Культура деп чүл деп айтырыга чаңгыс харыы амгы үеде чок бооп турар. Чүге дизе делегейниң дыка хөй эртемденнери клуьтура деп чүл дээрзин оон бүгү талазындан чугаалап, анаа шын харыыны бергеннер. Ынчалза-даа чаңгыс сөс-биле ону культура дээр деп харыылаары берге.

Культураның эн бөдүүн тайылбыры мындыг. Кижи төрелгетеннин хол-биле, угаан-бодал-биле кылган бүгү-ле үүлүн шуптузун культура дээр. Бисте культураны тыва дылда солун, сеткүүл, радио, телевидение дээш өске-даа аргалар дамчыштыр пропагандалап турары-биле алырга, культура албан черлериниң (клубтарның, театрларның) чорудуп турары концерт, шин, таңны чижектиг оон-даа өске хевирлери культура дээр деп билдиннер. Ол харын шын, а ол чүгле культураның бир хевирин, (кезиин) биске чечелей бергеннивисте, дораан-ла «культура чок сен» дээр болгай бис. Оон алгаш көөрге, мүн-не харын кижиниң хөй-ниити черинге бодун ап билирин база культуразы дээрин билир хире бис. Ынчалза-даа культураның ол кезиин биске эки үндезиниг кылдыр чедирбейн турар.

Ынчан кээрде культура кончуг хөй талалыг деп чүве билдиннип турар-дыр. Мен оон чүгле чаңгыс адырыга доктаап, күш-шыдал культуразының дугайында бижип көрейн.

Термин талазы-биле бичин тайылбыр. Күш-культура, күш-шыдал культуразы, күш-дамыр культуразы деп солунгардан комчуп, радио, телевиденнелеп дыннап турар бис. Чогум кайызы шынныыл?

«Күш-культура» деп сөс «физкультура» деп орус сөстү очулдурганы болур. Хөй кезиинде очулдуртунуп-даа эвес, а ажыглажылгага чагыртып күш-культура апарганы илдеп. «Физкультура» дээрге ийи сөстеп укталган сөс: «физическая культура». Ынчалза-даа шыырак эртемденнериниң, эртем ажылдарының чүгле «физическая культура» кылдыр бижиирин сүмележип турганын Москвага чеже-даа дыннаан мен. Ындыг болганда бисте парлалгада, аас-лылыыста быжыглап доктаагаан терминни тудуштур бижиири шын болгу дег — «күш-культура» деп А шыны-биле алырга, ол күш-шыдал культуразы деп турар бис. А күш-шыдал культуразы деп сөстү чүгле кыскалады күш-культура деп турар бис. А чүгле күш-шыдал культуразы дээрил?

«Күш-культура» дээш дижик. Ынчан «физическое воспитание» деп сөстү күш кижизидилгези кылдыр очулдурар апаар, а «воспитание силы» деп терминни чүү деп очулдурарил? База-ла күштү кижизидерил, күш кижизидилгези дээш апаар. Дөмейлежи бээр. Ол хоржок. Күш-шыдал кижизидилгезиниң теориязында күштү кижизидери база бир кол черни эзлеп турар (дүргенин, аваангырын, эзлгирин, шыдамның кижизидери-биле бир дөмей). База бир чижек «Физическое развитие» деп чугула терминни «күш өзүлдези» дээрге алыс утказы ескерли бээр. Ынчангаш ону «күш-шыдал өзүлдези» диже долу уткалыг апаар. Ындыг болганда, кол өзек терминнериниң очулгазы шын эвес, улус будалгаш турып бээр. Түңнелинде: тыва дыл кырында күш-шыдал культуразының, күш-шыдал кижизидилгезиниң теориязын шыдавайн баар бис. «Физическая сила», «абсолютная сила» деп чугула терминнер база бар болдур эвеспе. Ынчангаш мен бо төварылгада терминнерге доктаавайн, а чүгле «күш-шыдал культуразы» дээрге черле алыс ханы тукалыг, шын дээрзинге бүзүрөп, оон дугайында бижип көрейн. Күш-дамыр культуразы деп чугаалап, бижип турары шын эвес деп билир мен.

Республика солуннарын, радио, телевидение дамчыштыр биске чедип кээп турар күш-культура талазы-биле информастыг дыннадыглар рубрикалар кончуг кызыы уткалыг бооп турары хомудаңчыг.

Солуннарга колдуунда-ла (99 хуу) каяа, кандыг маргылдаа, кымнар / тиилээнил дээш оон-даа өске кыска отчёт-информастыг дыннадыглар үүн турар. Олар херек. Ындыг дыннадыг чокта база хоржок. Оон-биле кады эртемге үндезилеттинген, улусуң педагогикага даанган кижизидикчи, өөредилгиг, күш-культура, спорт талазы-биле эки теоретиктиг билиглер бээр чүүлдер (статьялар) кончуг ховар. Тыва радиода неделяда бир катап «Спорт болгаш амыдырал» деп рубрика бар. Ынла чырыдын турар материалдар утка талазы-биле, өөредилге, кижизидилге, күш-культура, спортка хандыкшыдар талалары-биле кончуг ыяы боор-дур. Оон материалдарын дыннаарга, 70-80 хуудуу реклама бооп турар. Мактаашкынар, билдингир, хөй удаа күш-шыдал кижизидилгезин эр-хөрээжен тыва чоннуң ортузунга чедингир кылдыр пропагандалаан чүүлдер эжелээр ужурлуг.

Терминнерден эгелээш, харназын аайынче кажан, канчаар, чүүн-биле күш-культура кылза экил. Күш-шыдал кижизидилгезиниң шынарларын өөредириниң арталарын, принциптерин тыва чонга тайылбырлаар ужурлуг. Оон-биле кады улустуң күш-культура талазы-биле тускай билии сайзыраары чугаажок. Улустуң сонуургалы улгадыр, дамчыдылгага чем-биле дөмей негелделиг апаар.

Ол дамчыдылганың базы бир кол сорулгазы чоннуң кадыын камгалаары, кадыын экижидери, ниитизи-биле кадык-шыырак чурттаганы чурттаары боор ужурлуг. Ындыг болганда аарыглардан камгаланырда күш-шыдал культуразының кандыг сула шимчээшкиннерин кызза экил? Ол сүмелер хар-назы, эр-кыс аайынче боору албан. А бир эвес мындыг-мындыг аарыглардан аараан болза, күш-культура-биле кажан, канчаар кичээлдээрин база-ла харназы аайы-биле сүмелеп боор. Орта үгле күш-шыдал кижизидилгезинге тускай эртемниг кижилер киржип болур. А бир эвес улусчу педагогиканың күш-шыдал культуразын бедидип чораан арталарын, хевирлерин (оларның дузазы-биле кадыын быжыктырып, экиртип, дадыктырып чораан болгай бис) пропагандалап, улам сайзырадыр болза, оон-даа эки. Чижээлээрге: аржаанаары база улусчу педагогиканың дузазы-биле кадыкты быжыглаары, организмни дадыктырары, аарыгларны эмнээри бооп турар болгай. Ол дээрге күш-шыдал культуразының бир хевири. Оон дугайында чоп дамчыдып болбазыл. Ам аржаанаар үе келген болгай. Хөй улус орта билбезиниң харазы-биле шын эвес кирип турар.

Дамчыдылгага хөй өөредиглиг, кижизидикчи, ханы утка-шынарлыг материалдар колдаан боору күзенчиг. Эртенги зарядканын ужур-утказын, ону хар-назы аайынче кылырын, кандыг сула шимчээшкиннерни, мергежилдерни, спорттун хевирлерни кезектерин кайы хире үе иштинде кылырын, өй-чижек деп чүл, оон-даа өске дээш. Көдээ черлерде ажылдап турар аныяктарга, ортумак назылыларга, улуг улустарга сүмелер, мергежилгелер дамчыдып болгай. Ниити теоретиктиг билиглерни, өөредилгелерни эрттирери чугула. Янзыбүү аарыглар үезинде күш-культура, дадыгышкын дугайы, спорт хевирлеринге сүмелер, кичээлдер дээш, арага, таакпы, кара таакпы, наркотиктиннин хоразының дугайы — черле дамчыдылганы улуг-улуг.

Ынчангаш радио комитеди бо рубрикага тускай кижиден дарый дилеп тыпкаш, харында-даа шак үезин көөдедип, дамчыдылганың шынарын экижидерин дилээр кижи-дир мен. Телевидение база 10-15 минутаның дамчыдылгазын өөренип көөру күзенчиг. Чоннуң кадыын камгалаары бистин кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези деп билир болза чугула.

Солуннар, сеткүүлдерден (республика чергелиг) «Шын» солундан ангы, күш-культура талазы-биле делгеренгей материалдар бижээн солун чок. «Шын» солунда үстүнде айытканым четпестер барын катаптавас мен.

Тыва дылга күш-шыдал культуразының, кижизидилгезиниң дугайында теоретиктиг, өөредиглиг, кижизидикчи утка-шынарлыг хөй материалдар үндүрер болза эки. Ол бижиирде эртемниң чедишкиннерин, тыва эртемденнериниң шинчилелдериниң түңнелдерин, өске-даа шынарлыг бижиттинген материалдарны бичин брошюралар кылдыр үндүргүлээр болза таарымчалыг болур. Чоннуң хөй кезии тыва болганда, тыва дылкүрүне дылы болганда тыва дылга үндүрери кончуг чугула. Национальный үзел-бодал-биле эвес, а күш-шыдал культуразының талазы-биле тыва литература, билиглер көөдезин дээш база улустуң угаан-бодалы ол талазы-биле байлакшыл, тыва дыл кырында күш-шыдал кижизидилгезиниң теориязы, методиказы бижиттинериниң улуг идиг болуун дээш. Оон-биле кады улустуң күш-шыдал культуразы бедиир, байлакшыыр. А ол ниити культураның бедириинге дузалыг. Чоннуң ниити культуразы улгадырга, социал-экономика байдалы экижиир.

Херел-оол ООРЖАК.
Кызылдың педагогика институдунуң күш-шыдал кижизидилгезиниң кафедразының доцентизи.

Специалистиң бодалдары

Чарлалдар-салбыразы

КЫЗЫЛДЫҢ МЕБЕЛЬ ФАБРИКАЗЫ

чурттакчы чонга болгаш организацияларга туда акша-биле болгаш шилчидилге-биле дараазында продукцияны садып турар:

«Кантата» деп чымчак мебель бөлүү (диван-орун, ийи кресло, журнал столу) өртээ 18549 болгаш 20957 рубль;

диван-орун — 8993 болгаш 9872 рубль;

антресольдуг (кырында тумбочкалыг), үш эжиктиг идик-хеп шкавы — 5582 рубль;

журнал столу — 1387 рубль;

«Трапеза» деп кухня үлгүүрлериниң бөлүү — 11762 рубль;

демир буттуг аудитория столу—362 болгаш 463 рубль;

калбарты салдынар стол — 1861 рубль;

чымчак кресло — 3292 рубль;

чаңгыс тумбалыг стол —1491 рубль;

бүдүн хана дурттуг мебель бөлүү (андресольдуг, 6 кезектен тургустунган стенка)—24957.

Өртектерни немелде өртек-үнеге үндүрүг-биле кады берген.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу 151. Мебель фабриказы, бухгалтерия. Телефону 2-50-48.

Тыванын күрүне филармониязы көрүкчүлериниң хөй санныг чагыгларын ёзугаар.

«АЯН-92»

Шоу-бөлүктүн концертин июнь 26-да 17 болгаш 19 шактарда Улусчу чогаадылга бажыңынга катап көргүзер.

Билеттерни филармония кассазында садып турар. Телефону 3-68-64.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың № 1 ортумак профтехучилишези 1992-93 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнер аайы-биле хүндүсү өөредилгеже аныяктарны чалап турар:

калбак мергежилдин тракторист-машинизи— өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 класстан өрү билиглиг аныяктарны хүлээп алыр;

көдээ ажыл-агыйның фермер-механизатору —өөренир хуусаазы 3 чыл, 9 класстан өрү билиглиг кижилерни хүлээп алыр;

көдээ ажыл-агыйның фермер-механизатору —өөренир хуусаазы 1 чыл, 11 класс билиглиг кижилерни хүлээп алыр;

көдээ ажыл-агый бухгалтери —өөренир хуусаазы 9 ай, 11 класс билиглиг кижилер кирер;

мал фермаларының механизатору — өөренир хуусаазы 1 чыл, база 11 класс билиглиг аныяктар өөренир;

«ВС категорияның автомобиль чолаачызы —өөренир хуусаазы 3,5 ай, 17 хардан куду эвес назылыг болгаш 11 класс доосканнарны хүлээп алыр, өөренири төлевирлиг.

Өөренирнин бүгү таарымчалыг байдалдары, спортка мергежир, бот-тывынгыр уран чүүлге киржир аргалар училищеде бар. Өөредилге чылының дургузунда столовая, спорт залы, машина, трактор башкарарынга өөренир черлер ажылдаар. Ниити чуртталга бажыңы болгаш дузалал ажыл-агый училищеде база бар. Сургуулдарның чемненири, оларның идик-хеп формазы халас, Кызылдан дашкаар черлерден келгеннерге ниити чуртталга бажыңындан өрээлдерни бээр, училищенің сургуулдары стипендияны алыр.

Училище директорунуң адынга билдириишкинге дараазында документилерни кожар: билиннин дугайында документ, төрүттүнген дугайында херечилел (паспорт), 3Х4 хемчээлдиг 6 фото-чуруу, эмнелге черинин шынзылгазы.

Киреринин шылгалдалары чокка хүлээп алыр, а кажан киреринг күүсээннер көөдей берзе, беседа кылыр болгаш оон түңнелдерин ёзугаар училищеге хүлээп алыр.

Документилерни 1992 чылдың август 30-ге чедир хүлээп алыр.

Училищени доосканнар көдээ ажыл-агыйның техникумнарынга болгаш дээди өөредилге черлеринге база кирип болур. Училищеге өөренип турган чылдарын күш-ажыл стажынга кирер саналр.

Училищенің адрези: 667005, Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14. Хүлээп алыышкын комиссиязы, **телефоннары 3-00-57, 3-06-55.**

«Торгбытсервис» деп биче бүдүрүлге бодунуң ажылын уламчылап турар болгаш «Жигули», «Москвич», «ЛуАЗ», «Запорожец» автомобильдериниң тазарган дугуйларын катап тургузарынга хүлээп ап турарын чарлап тур. Биче бүдүрүлге политехниктиг институттуң филиалының девискээринде турар.

Кызыл КАИ-зинин Владимир Байырович Ондарның адынга 1987 чылдың июнь 2-де тывысканы АБ сериялыг № 500690 чолаачы шынзылганын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ИСТЕЛГЕГЕ ДУЗАЛАҢАР

Кызыл райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң истелге салбыры 1992 чылдың май 29-түн хүнүнде эртенгиниң 10 шак үезинде Каа-Хемниң Көк-Тей паромунуң чоогунга ийи хамаатыже хеме кырындан бир кижиниң боолаанының дугайында кеземче хереэнин истелгезин чорудуп турар. Когараан улустуң өчүктерин ёзугаар алырга, ол үеде паром чанынга 4 тыва хереэжен болгаш бир оол турган.

Ол болуушкун үезинде анаа турган, ону көрген кижилерни Кызыл райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң 20 дугаар кабинединге чедип кээп, истелгеге дузалаарын дилеп тур бис.

Ынак ачаыс Олег Намчылович **Саяның** мечээзин-биле бистин ажыг-шүжүүвүстү денге үлежип, ону сөөлгү орукче үдээриге дузалашкан организацияларга, эш-өөрүвүске чүректериистиг ханызыдан өөрүп четтиргениивисти илередип тур бис.

Саяның өг-бүлези.

КИНО

ИЮНЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Король шуток» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00.

Видеозал: «Демоны-2» 9.30, 11.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полицейская собака» 14.00, 16.10, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соңбаңы» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа «Шын» солунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР-
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпур — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өчүдга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 29050 экз. Чагыг № 118.